

DRŽAVNOPRAVNI PROVIZORIJUM

Do donošenja Ustava Kraljevine grba, Hrvata i Slovenaca vlast je pripadala kralju, vladi i Privremenom narodnom predstavništvu (PNP), s regentom i vladom kao njenim glavnim nosiocima, jer je Aleksandar faktički vršio kraljevsku vlast i pre smrti kralja Petra 1,16. avgusta 1921. Nov ustavni poredak je tek trebalo da se izgradi, iako u državnim osnovama ništa nije moglo da se bitno izmeni, jer se dinastija Karađorđevića unapred osigurala utvrđivanjem monarhističke forme vladavine i „ozakonjivanjem" svojih prava, a realna vojna snaga Srbije i politička nadmoćnost srpske buržoazije obezbeđivale su uređenje države prema njenoj zamisli. Monarhistički oblik vladavine bio je prihvaćen na Krfu, a prelazno konfederativno uređenje, predviđeno u Ženevi, nije primenjeno. Regent je proglasio 1. decembra 1918. stvaranje nove države, koristeći se modifikacijom Naputka, na koju su delegati Narodnog vijeća pristali zbog nepovoljnih spoljnih i unutrašnjih okolnosti.

Srpska vojska se pre ujedinjenja našla na teritoriji Kraljevine Crne Gore i Države SHS — u ovoj drugoj pošto je bila prešla Savu i Dunav na poziv Narodnog vijeća. Osim te vojske, na teritoriji Kraljevine nije bilo drugih jačih formacija koje bi poslužile buržoaziji jugoslovenskih naroda za očuvanje reda i obezbeđenje granica od italijanskog prodiranja. Austrougarska vojska se u jesen 1918. raspadala. Povereništvo za narodnu odbranu narodnog vijeća obrazovalo je oružane snage, jačine oko 25.000 ljudi, od pripadnika „narodnih straža" i od srpskih interniraca koji su završetak rata dočekali na tlu Hrvatske i Slovenije. Pod uticajem revolucionarnog talasa, domobranske jedinice su se osipale, nesposobne da se suprotstave „zelenom kadru", koji je ugrožavao saobraćaj i imovinu. U ovom protiv-ratnom pokretu, sastavljenom 1917—1918. uglavnom od vojnih begunaca i onih koji se nisu odazivali pozivima za vojsku, a

čije narastanje nije mogao da spreči teror austrougarskih vlasti, sve više su preovlađivali siromašni seljaci, dojučerašnji vojnici ili nemobilisana lica, koji su u Hrvatskoj i Slavoniji, i u Vojvodini, Bosni i Hercegovini napadali veleposede — u vlasništvu stranaca: Nemaca, Mađara, Jevreja i muslimanskih feudalaca — te pljačkali trgovce i zelenaaše. Spontano izrastavši u' masovan seljački pokret, „zeleni kadar“ je, zadržavajući prvobitni naziv, postepeno odustajao od pljačkaških akcija i dobijao izrazitije socijalno-revolucionarno obeležje. Novembra 1918. Narodno vijeće se izjasnilo za ukidanje feudalnih odnosa na selu, a regent Aleksandar je januara 1919. obećao ukidanje kmetstva i velikih poseda.

Srpska vojska je imala da brani granice novoproglašene Kraljevine i unutrašnji poredak, pre svega da suzbija snage nezadovoljne ujedinjenjem, iz redova bivših austrougarskih oficira, činovnika i frankovaca u Hrvatskoj, kao i separatističke pokušaje u Crnoj Gori, gde su pristalice kralja Nikole I Petrovića, potpomagane Italijanima, nastojale da izmene odluke Podgoričke skupštine. Vojska je bila odlučujući činilac odbrane teritorijalnog integriteta nove države, međunarodno nepriznate i neutvrđenih granica, na kojima su, gotovo celom njihovom dužinom od preko 3.000 km, buktali sukobi. Italijani su poseli Istru i Dalmaciju, Slovenci i srpska vojska vodili borbe u Koruškoj, pripadnici Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije (VMRO — vrhovisti) upadali iz Bugarske u Makedoniju, a Rumimi isticali pretenzije na ceo Banat. Italijanski poverenici u Albaniji rovarili su protiv Kraljevine.

Proslavljena u prvom svetskom ratu, ali nerazvijene političke kulture, uverena da vrši nacionalno delo od istorijskog značaja, srpska vojska nije bila dotaknuta revolucionarnim vrenjem u zemlji niti događajima u Mađarskoj. Imala je čvrstu komandu, a kao kičma političkog sistema ostala van operativne politike. Srpska vojska je novembra i decembra 1918. na teritoriji Države SHS dočekana „manifestacijama dobrodošlice“, nasuprot krajevima u kojima su živele nacionalne manjine (Nemci, Mađari, Italijani i Rumuni). Najnovija istraživanja pokazuju da je na tlu Bosne i Hercegovine vojska ispoljila netrpeljivost prema muslimanskom i katoličkom stanovništvu. Srpska vojska se našla na ovim teritorijama po pozivu Narodnog vijeća. Saveznici su, pak, tretirali teritoriju Države SHS kao neprijateljsku. Srpska vojska je decembra 1918. imala

120.494 vojnika i 6.936 oficira. Početkom 1919. popuna ratne armije ostvarivana je pozivanjem „pod zastavu” određenih godišta. Demobilizacija solunaca uslovljavala je regrutaciju na teritoriji cele zemlje.

Vojska je obezbeđivala demarkacione linije, osiguravala javne objekte, skladišta, luke, komunikacije. Vojnici su obavljali niz tzv. civilnih poslova, bili su komandanti mesta, železničkih stanica, graničnih odseka (saobraćaj, viziranje pasoša, carina, kontrola uvoza i izvoza, itd.). Do sukoba vojske i građana dolazilo je kasnije, prilikom sakupljanja oružja, povratka opljačkanih stvari, popisa stoke, neodazivanja u vojsku, prilikom štrajka železničara.

Zahvaljujući energičnosti generala Rudolfa Maistera, pitanje Maribora i Štajerske je odlučeno prvih meseci posle primirja, dok se pitanje Koruške rešavalo na vojnom i diplomatskom planu sve do oktobra 1920. godine. Major austrougarske vojske, Maister je 1. novembra 1918. stavio do znanja starešinama 47. pešadijskog puka u Mariboru da od tog časa on preuzima komandu u ime Narodnog veća Maribora, koje ga je neposredno uoči tog čina imenovalo generalom. Sa slovenačkim vojnicima, kojima su prišli srpski zarobljenici iz šentiljskog logora, Maister je poseo prostor Gornje Radgone, čime je povukao graničnu liniju između slovenačke i austrijske Štajerske. Na frontu u Koruškoj nalazilo se decembra 1918. oko 2000 ljudi iz sastava slovenačkih i srpskih četa u Sloveniji. Opšta slovenačka ofanziva radi osvajanja Koruške dovela je do austrijske protivofanzive i zauzimanja cele Slovenske Koruške. Maja 1919. na osnovu odluke Vrhovne komande u Beogradu, usledila je opšta ofanziva u kojoj je uzelo učešća 22 bataljona, četiri eskadrona i 25 baterija pod komandom generala Krste Smiljanića, komandanta dravske divizijske oblasti. Ofanziva je vođena odlučno i austrijske jedinice su doživele težak poraz. Celovec je zauzet 6. juna 1919. godine.

Najširi i najdugotrajniji front Kraljevine SHS je nametnula Italija. Protezao se od Slovenije preko Istre, Dalmacije, Crne Gore do Albanije. Italija je istovremeno u Parizu, na mirovnoj konferenciji svim silama radila protiv Kraljevine. „Treći front” nosio je obeležje unutrašnjeg karaktera, jer je Italija podsticala, pomagala i usmeravala protiv Kraljevine SHS delatnost crnogorskih separatista, albanskih kačaka, frankovaca i „radićevaca”. Plan generala Pijetra Badolja, zamenika šefa italijan-

ske Vrhovne komande, predviđao je upotrebu svih subverzivnih sredstava za rušenje i razjedinjenje Kraljevstva SHS. Prema planu, koji su odobrili predsednik vlade Orlando, ministar spoljnih poslova Sonino i general Diaz, predviđeno je angažovanje agenata, sredstava za kupovinu štampe, pridobijanje klera, aktiviranje pristalica starog režima. Italija je pomagala tzv. božićnu pobunu u Crnoj Gori, a kasnije organizovala crnogorsku vojsku u Gaeti i Formiju.

Vojne operacije prema Albaniji započete su u jesen 1918, sa nastojanjem da se osigura strateška granica ukoliko Italija ostane u Valoni, i nisu prestale do utvrđivanja granica 1921/1922. godine. Italijani su podbunjivali albanska plemena uz granicu, podstičući ih da napadaju jedinice Kraljevine SHS i upadaju na jugoslovensku teritoriju.

VMRO i Kosovski komitet su izvodili antijugoslovenske akcije i dogovorno. Sporazum između ove dve organizacije iz novembra 1920. predviđao je zajedničku komitsko-kačaku akciju i razgraničenje između „Makedonije“ i Albanije, koji su od kosovskih predstavnika potpisali Hasan Priština, Bedri Pejani, Hodža Kadri i drugi. Na Valonskoj konferenciji januara 1924. Aleksandar Protogerov i albanski predstavnici doneli su odluku o dizanju ustanka na Kosovu i Makedoniji marta iste godine. Pripadnici VMRO koji su boravili u Korči, Podgradecu, Tirani saradivali su sa Hasanom Prištinom, Bajramom Curijem, Azemom Bejtom na ubacivanju komita i kačaka na teritoriju Jugoslavije. Predviđeno je razgraničenje delovanja: komiti južno od Kačanika, a severno od ovog mesta i klisure – kačaci. Ubistvom Aleksandra Protogerova, Ivan Mihajlov je nastavio saradnju sa Hasanom Prištinom (sve dok i ovaj nije bio ubijen u Skadru 1933. godine), koja se ostvarivala pod pokroviteljstvom Italije, čija se „blagonaklonost“ prema ovim terorističko-šovinističkim organizacijama ogledala u davanju novčane pomoći i oružja u cilju podrivanja jugoslovenske države.

Dok se na albanskoj granici vodio rat, a srpske trupe sa Slovencima učestvovala u ofanzivi na Korušku maja/juna 1919. godine, došlo je avgusta i septembra 1919. do uspostavljanja fronta i prema Rumuniji zbog Banata; u jesen 1919. i u zimu 1920. trebalo je zaustaviti italijansku agresiju u Dalmaciji; zbog straha od restauracije Habsburgovaca u Mađarskoj 1921. naređena je delimična mobilizacija. Istraživanja Mila Bjelajca otkri-

vaju da je Italija maja 1919. predviđala munjevitu ofanzivu iz Kranjske u pravcu Hrvatske. Aprila, jula i novembra 1919. i u leto 1920. očekivao se direktan sukob Kraljevine SHS sa Italijom, koja je — raspoložujući armijom od 4,5 miliona vojnika — držala prema jugoslovenskim granicama u proseku 30 divizija.

Na osnovu nove vojno-teritorijalne podele januara 1919. formirane su sledeće divizijske oblasti: potiska, savska, dravska, bosanska, jadranska i zetska, a naređeno je i obrazovanje III i IV armijske oblasti. Operativni štabovi I i II armije pretvoreni su u štabove oblasti, a divizijski štabovi Dunavske, Sumadijske, Drinske, Jugoslovenske i Timočke divizije u štabove potiske, bosanske, savske, zetske i jadranske divizijske oblasti. Početkom 1920. u žandarmeriji se nalazilo 20.000 ljudi, raspoređenih u četiri brigade, po jedna u svakoj armijskoj oblasti. Ministarski savet je februara 1919. odlučio da se u vojsku primi 15.000 žandarma koji su služili za vreme austrougarskog carstva. Početkom 1920. dotadašnje granične trupe, finansijske straže i razne službe imale su 40.000 ljudi. Predviđeno je formiranje jačeg sastava Kraljeve garde od onog iz Kraljevine Srbije. Garda je, po mišljenju Vrhovne komande, morala biti sastavljena od ljudstva sa Solunskog fronta, većim delom iz „stare Srbije“ i delom iz redova dobrovoljaca koji su svoju opredeljenost „dokazali kroz borbu i koji su u liku vladara gledali svog ratnog komandanta“.

Ratna mornarica je u potpunosti počivala na oficirima bivše austrougarske vojske, jer je srpska vojska bila kopnena. Admirali, viši i niži oficiri služili su do ujedinjenja u floti Austro-Ugarske. Prve brodove Kraljevina SHS je dobila marta 1921. (12 topiljarki), a iz Nemačke, na ime ratne štete, šest minonosaca.

Regent Aleksandar je od završetka balkanskih ratova obavljao funkciju vrhovnog komandanta sve do smrti kralja Petra, avgusta 1921. godine, ali su ga i pre toga politički činici, oficirski kor, vojnici i dobrovoljci „doživljavali“ kao vrhovnog komandanta. Negodeljeni ugled u narodu i Vrhovnoj komandi imali su vojvode Zivojin Mišić, Stepa Stepanović, Petar Bojović, generali Miloš Vasić, Janković, Milić i drugi. No, regent (kralj) Aleksandar je imao odlučan uticaj prilikom postavljanja vojnih ministara i drugih visokih komandanata. Izvor oficirskog kadra u Kraljevini SHS poticao je iz redova srpskih ratnih oficira koji su ostali u vojsci, crnogorskih oficira, austrijskih oficira koji su

primljeni u vojsku Kraljevine SHS, iz redova podoficira, iz vojnih akademija, vojnih škola u inostranstvu. Petina podoficira bila je unapređena u oficire. Rezervni oficiri, pored postojećih, i 3200 austrijskih, birani su iz kadra posle osam meseci službe i položenog ispita.

Glavne komandne poluge u vojsci držao je rukovodeći ratni kadar srpske vojske. U sastav nove vojske ušlo je oko 35% aktivnih srpskih oficira, oko 500 crnogorskih i oko 2500 austrijskih. Skoro polovinu oficirskog sastava nove armije činili su oficiri vojske koja je ratovala na strani centralnih sila.

Prema Milu Bjelajcu, do maja 1920. moglo se govoriti o ratnoj armiji koja je u proseku imala nešto više od 200.000 ljudi. Jula i avgusta 1919. privremeno je mobilisano ukupno oko 400.000 obveznika zbog akutne italijanske opasnosti. Armija je stajala kao čuvar granica i jugoslovenske teritorije pred neuporedivo većom, tehnički nadmoćnijom armijom kakva je bila italijanska, sa svim rodovima oružja, pre svega sa jakom flotom i avijacijom. Italijanska armija je i materijalno gledano bila neuporedivo daleko bolje opremljena. Vojska Kraljevine zavisila je velikim delom od savezničke pomoći (francuske i britanske). Nepostojanje veće ratne industrije otežavalo je, pri opštoj oskudici, zamenu raznovrsnih tipova oružja i municije jednoobraznim naoružanjem.

Prva vlada Kraljevine SHS obrazovana je 20. decembra 1918. s prvakom Narodne radikalne stranke Stojanom Protićem na čelu, kao koalicioni kabinet sastavljen od predstavnika važnijih stranaka, u kome je položaj potpredsednika pripao Antonu Korošcu, resor unutrašnjih poslova Svetozaru Pribićeviću, spoljnih poslova Anti Trumbiću, pravosuđa Marku Trifkoviću, prosvete Ljubomiru Davidoviću, socijalne politike Vitomiru Koraću, trgovine i industrije Stojanu Ribarcu, železnica Velisavu Vuloviću, građevina Milanu Kapetanoviću, finansija Momčilu Ninčiću pošta i telegrafa Edu Lukiniću, vojske i mornarice generalu Mihajlu Rašiću, poljoprivrede Zivku Petričiću, verskih poslova Tugomiru Alaupoviću, ministarstvo bez portfelja pripalo je Miroslavu Rajčeviću, ishrane i obnove zemlje Miloju Jovanoviću, šumarstva i rudarstva Mehmedu Spahu, za ustavotvornu skupštinu i izjednačenje zakona Albertu Krameru i za narodno zdravlje Urošu Krulju. Već pri obrazovanju prve vlade ispoljilo se neparlamentarno ponašanje regenta, otkrivajući — po mišljenju dela političara —

njegove diktatorske sklonosti, jer je on pogazio stranački sporazum da se mandat poveri vladi koju je sastavio Nikola Pašić. Josip Smodlaka označio je ovaj regentov potez kao državni udar. Umesto za predsednika prve vlade Kraljevine, Pašić je imenovan prvim delegatom na Mirovnoj konferenciji u Parizu.

Objavljivanjem Prvodecembarskog akta i obrazovanjem centralne vlade prestale su funkcije Narodnog vijeća i Jugoslovenskog odbora.

Sa stanovišta državnog uređenja, obrazovanje vlade označilo je krupan korak u pravcu centralizacije državne uprave i potiskivanja autonomnosti pokrajina. No, pokrajinske vlade su i dalje nastavile da rade u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu, Bosni i Hercegovini, Sloveniji i Dalmaciji, ali s manjim brojem poverenštava i službenih nadležnosti. One su bile samostalne u poslovima lokalnog značaja, dok su važnija pitanja rešavale po instrukcijama centralne vlade. Pokrajinske vlade su postavljene regentovim ukazima i potvrđivane administrativnim odlukama centralne vlade. Ova je s njima neposredno opštila samo kada se radilo o krupnijim poslovima, a u svim drugim slučajevima preko pokrajinskih odeljenja pri ministarstvima. U Crnoj Gori i Bačkoj, Banatu i Baranji bila su osnovana odeljenja pri centralnoj vladi preko kojih se upravljalo tim oblastima.

Ograničenje prava pokrajinskih organa nije značilo i ukidanje upravne podele na pokrajine, u kojima je, prema popisu iz 1921. godine, živelo: u Srbiji — 4.133.478 stanovnika; Crnoj Gori — 199.277; Bosni i Hercegovini — 1.890.440; Dalmaciji — 620.432; Hrvatskoj, Slavoniji i Međumurju 2.739.988; Sloveniji s Prekomurjem — 1.054.919; Banatu, Bačkoj i Baranji — 1.346.527.

Privremeno narodno predstavništvo, sazvano Ukazom od 24. februara 1919, sastalo se 1. marta 1919, mada su sednice formalno otvorene tek 16. marta 1919. prestonom besedom regenta Aleksandra u ime kralja Petra I. Do 22. oktobra 1920. godine Privremeno narodno predstavništvo je održalo 137 redovnih sastanaka. Za stalnog predsednika PNP izabran je dr Dragoljub Draža Pavlović.

Odlučujući uticaj na obrazovanje Privremenog narodnog predstavništva imala je vlada Kraljevine SHS, čiji je ministar za ustavotvornu skupštinu dr Albert Kramer sastavio spisak poslaničkih kandidata na osnovu obaveštenja Predsedništva Srpske narodne skupštine, Predsedništva Narodnog vijeća u

Zagrebu, za Hrvatsku, Slavoniju, Istru i Sloveniju; Zemaljske vlade u Splitu, za Dalmaciju; Velike narodne skupštine, za Crnu Goru; i Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine. Predviđeno je da Privremeno narodno predstavništvo ima 296 poslanika, ali ih je stvarno bilo manje, jer je Predsedništvo Hrvatske pučke seljačke stranke izjavilo da njena dva poslanika neće koristiti mandat, i jer su neki poslanički mandati poništeni. Iz Slovenije je izabrano 32 poslanika, iz Hrvatske sa Slavonijom, Rijekom i Međumurjem 62, iz Istre 4, iz Vojvodine 24, iz Dalmacije 12, iz Bosne i Hercegovine 42, iz Srbije 84, iz Crne Gore 12. Izbori za poslanike iz „Južne Srbije“ sprovedeni su 30. marta 1919. godine izdvajanjem ove pokrajine u procesu konstituisanja PNP, ali preko vladinih poverenika i činovnika.

Ovo telo bilo je, pod nazivom Državno vijeće, predviđeno Naputkom, a regent je u proklamaciji o osnivanju Kraljevstva obećao njegovo stvaranje. Vrhovno predstavničko i zakonodavno telo u ustavnom provizorijumu, mada mu je takav karakter Svetozar Pribićević osporavao, Privremeno narodno predstavništvo, zaduženo da pripremi izbore za konstituantu, nije nastalo neposrednim izborima, koje je vladajuća buržoazija isključivala, pozivajući se na međunarodnu situaciju i unutrašnju uznemirenost.

Konstituisanje, sastav i rad Privremenog narodnog predstavništva odražavali su njegovu podređenost vladi. Njegov sastav izazvao je ne samo komunističku kritiku, koja ga je nazivala nakaznim i skupom samozvanaca, već i kritiku građanskih političara. Vlada je imala značajna ovlašćenja i u izvršnoj i u zakonodavnoj oblasti, jer je donosila razne uredbe, ograničavajući još više ionako skućena ovlašćenja Privremenog narodnog predstavništva. Ministarski savet je za vreme mandata Privremenog narodnog predstavništva doneo oko 800 propisa iz oblasti finansija, socijalne politike i unutrašnje uprave, koji su ograničavali zakonodavne kompetencije privremenog parlamenta. Nad pravnim meditacijama o odnosu zakonodavne i izvršne vlasti prevagu su odnosili praktični razlozi: vlada je mogla da se oslanja na realnu silu izvršnog aparata; donoseći podzakonske akte ona je brže reagovala na događaje, efikasnije suzbijala socijalne nemire i uobličavala državno uređenje koje je odgovaralo vladajućim snagama. Ukoliko nije mogla da se koristi Privremenim narodnim predstavništvom u svoje svrhe, ona je ulogu zakonodavca preuzimala na sebe. Propisujući ravnoprav-

nost pisama, ćirilice i latinice, ravnopravnost jezika, srpskohrvatskog i slovenačkog, kao i državne simbole, grb i zastavu, rešavala je čak i pitanja od ustavnog značaja. Decembra 1919. ona je za dva meseca odložila rad Privremenog narodnog predstavništva, a od jula do avgusta 1920. ono nije radilo četrdesetak dana. Donošenjem prethodnih odredaba za izvršenje agrarne reforme, februara 1919, vlada Davidovića i Koraća je suštinski svela ulogu Privremenog narodnog predstavništva na upoznavanje s njima. Zakonodavnu funkciju Privremeno narodno predstavništvo je iscrpio usvajanjem zakona o državljanstvu, o ujednačavanju kalendara, o ustanovljavanju univerziteta u Ljubljani, o narodnim školama, o poroti, kao i o ugovorima o miru s Nemačkom i Bugarskom, a posebno Zakona o izboru narodnih poslanika za ustavotvornu skupštinu; u nadležnosti ovog tela bilo je i izglasavanje budžetskih dvanaestina, u nedostatku redovnog i stabilnog budžetiranja, što će se produžiti do uoči šestojanuarske diktature. Nacrt poslednjeg pomenutog zakona izradila je vlada Milenka Vesnića s velikim zakašnjenjem, odlažući održavanje izbora do stabilizacije poretka i sređivanja prilika, što je, međutim, nailazilo na oštre prigovore i kritiku građanske opozicije i komunista.

Privremeno narodno predstavništvo radilo je u uslovima teške socijalno-ekonomske situacije i političkih borbi oko državnog uređenja, trpeći kritiku da je sastavljeno na nedemokratski način; a na drugoj strani, u uslovima delovanja više pravnih režima. Političke rasprave, apstinencije poslanika, opstrukcija i često nepostojanje kvoruma remetili su rad tog tela. Dolazilo je i do dužih pauza u njegovom radu, izazvanih čestim vladinim krizama — avgusta 1919. Protićevu vladu smenila je Davidovićeveva, koja se održala do oktobra iste godine, odnosno do februara 1920, kada je novu vladu ponovo sastavio Stojan Protić; njega je maja meseca smenio dr Milenko Vesnić, koji je još jednom dobio mandat u avgustu da bi posle donošenja Obznane ulogu mandatora preuzeo Nikola Pašić.

U središtu političkog okupljanja u Privremenom narodnom predstavništvu bili su radikali i demokrati kao najjače stranke. Demokratsko-socijalistički blok Davidovića i Koraća, blok na vlasti, zalagao se za socijalne reforme, pre svega za agrarnu reformu, a na drugoj strani za centralističko-unitaristički program državnog uređenja. Opoziciju su vodili radikali, najveći rivali demokratima, udruženi s Narodnim klubom i Jugoslo-

venskim, klubom. Ravnoteža snaga između parlamentarnih blokova odgovarala je regentu Aleksandru. Politička borba između vlade i opozicije vodila se i oko izbora za ustavotvornu skupštinu: demokrati i socijaldemokrati su se izjašnjavali za održavanje izbora, nalazeći da bi im oni u tom času odgovarali, za razliku od bloka parlamentarne zajednice, koja je istupala za njihovo odlaganje. Kohezija ovog bloka održavala se ograničenim koncesijama radikala slovenačkim i hrvatskim strankama u oblasti unutrašnje autonomije, koncesijama koje su predstavljale korekciju krutog centralističkog kursa demokrata. Novoj vladi Stojana Protića, oslonjenoj na blok parlamentarne zajednice, bojkot opozicije je onemogućio da obezbedi kvorum. Raspored političkih snaga počeo je da se menja formiranjem koncentracione vlade Milenka Vesnića. Do tada konfrontirani, parlamentarni blokovi se raspadaju, a dolazi do približavanja radikala i demokrata na bazi centralističko-unitarističkog uređenja države.

Privremeno narodno predstavništvo delovalo je od prvog dana kao politička tribina za raspravljanje o mirovnim ugovorima i međunarodnom položaju države, opštem ekonomskom stanju i socijalnim prilikama, izvorima finansiranja, ali nije imalo uticaja na držanje i rad delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji niti na delatnost vlade.

Kraljevina se neposredno po proglašenju ujedinjenja sučelila s teškim ratnim posledicama na prostoru politički i ekonomski još labave države, s razorenim saobraćajnim vezama, valutarnom zbrkom, povećanom inflacijom, naročito krune, opasnošću od gladi pred iscrpljujuću zimu 1918—1919. godine, oskudicom stambenog prostora i javnih prostorija, špekulacijom. U Srbiji su pustošile bolesti; najviše se umiralo od pegavca, difterije i španske groznice. Vojska iscrpena četvorogodišnjim ratom nije bila demobilisana. Ministar pošta žalio se početkom 1919. da nije u mogućnosti da uspostavi minimalan poštanski saobraćaj zbog nedostatka prevoznih sredstava. Privremenom narodnom predstavništvu stizali su apeli za pomoć i zaštitu iz Crne Gore, severne Dalmacije, okupirane od italijanskih trupa, iz graničnih krajeva prema Albaniji, Bugarskoj i Mađarskoj, iz Slovenije i Koruške. Mirovna konferencija i pregovori o razgraničenju države trebalo je tek da počnu.

Vladina rešenja u oblasti ekonomske i socijalne politike svedočila su o šticeanju interesa buržoazije, a na drugoj strani

bila polovična, nedоследna i demagoška u pokušaju da se stiša nezadovoljstvo radnika i siromašnijih slojeva. Uprkos oskudici robe, vlada se — u skladu s politikom liberalizma — opredelila za slobodnu trgovinu, čime su trgovci mogli slobodno podizati cene i bagatiti se u uslovima nestašice. Poslovni ljudi kao da su žurili da nadoknade vreme izgubljeno u ratu, potvrđujući Marksovu misao da moral začas nestaje u „hladnoj vodi prometnog računa". Mlada i nerazvijena buržoazija, više nego nestrpljiva kada se radilo o brzom bogaćenju, malo se obazirala na društvene nevolje oko sebe. *Radničke novine* su tim povodom pisale da je „novac pobedio solunske heroje". Na samom početku života nove države došlo je do povezivanja državnih i političkih krugova s poslovnim svetom, praćenog korupcijom. Valutarno pitanje rešeno je 1920. godine povlačenjem iz prometa austrougarske krune, koja je zamenjivana za dinar u odnosu 4:1, uz neopravdane proteste hrvatske i slovenačke buržoazije da su njihovi interesi time bili oštećeni u korist srpske. Kruna je zbog velike inflacije krajem rata izgubila vrednost, a na drugoj strani se ubacivanjem ove valute iz inostranstva naveliko špekulisalo. Krune u prometu su najpre žigosane a kasnije markirane usled falsifikovanja žigova. Eliminaciju ovog prometnog sredstva po navedenoj srazmeri antijugoslovenske snage su iskoristile za propagandu o navodnoj „pljački" prečanskih krajeva, iako je dinar posle ujedinjenja — zahvaljujući savezničkim kreditima — u poređenju s krunom predstavljao daleko stabilniju valutu. Prema analizama slovenačkog eksperta za valutna pitanja Milka Brezigara, oktobra 1918. realni odnos dinara i krune svodio se na 24 dinara za 100 kruna ili čak 15 dinara za 100 kruna.

Vladine mere za sređivanje prilika na selu zavisile su od stepena revolucionarnih nemira seljaštva, koji su se u zimu 1918—1919. bili stišali, da bi ponovo izbili sa seljačkom samovlasnom podelom zemlje u proleće 1919. godine. Pod pritiskom događaja vlada je donela pomenute odredbe, koje su formulisale osnovu za menjanje agrarnih odnosa. Smirivanje seljaka bilo je za socijaliste u vladi pitanje mira ili revolucije. Prethodnim odredbama su kmetovski, odnosno čivčijski odnosi u Bosni i Hercegovini, Makedoniji, na Kosovu i u Crnoj Gori ukinuti. Kmetovi su proglašeni za slobodne vlasnike zemlje, a ranijim vlasnicima, agama, bilo je obećano obeštećenje, koje je garantovala država. U Istri, Dalmaciji i drugim oblastima

Kraljevine raskinuti su kolonatski odnosi. Odredbe su najavile eksproprijaciju velikih poseda i njihovo davanje u zakup državljanima koji nisu imali zemlje ili je nisu imali dovoljno — prvenstveno invalidima, udovicama i siročadi ratnika, vojnika i dobrovoljaca, koji su se borili za oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca. Vlada je avgusta 1919. zabranila otuđivanje i opterećivanje velikih poseda, da bi se izbeglo osujećivanje agrarne reforme od latifundista, a septembra 1920. predvidela da se zemlja u okviru tih poseda izdaje u četvorogodišnji zakup. Ukidanjem feudalnih odnosa, dakle, seljak, ukoliko je i bio svrstan među takozvane agrarne interesente, odnosno korisnike reforme, nije dobijao zemlju u vlasništvo, već u privremeni zakup. Polovičnim potezima vlada je učinila ograničene ustupke nezadovoljnim seljačkim masama. Njena politika u oblasti agrarne reforme je od prvog dana isključivala pripadnike nacionalnih manjina.

Agrarni odnosi su bili naročito zamršeni u Bosni i Hercegovini. Novembra 1918. kmetovi su prestali da plaćaju dug (hak) agama i begovima; paljene su begovske kuće i raznošeno žito. Nemiri su trajali sve do početka 1919. godine. No polufeudalni kmetski odnosi (čifčije) nisu u Bosni i Hercegovini ukinuti sve do 1927. godine. Prilikom stvaranja Kraljevine SHS u Bosni i Hercegovini je bilo 113.103 kmetske porodice. Seljačko-kmetsko nezadovoljstvo nije imalo samo socijalni već i nacionalni vid, jer je od ukupnog broja feudalaca na Muslimane otpadalo 91,15%. Prilikom podele zemlje ovu su dobili mnogi kmetovi, beglučari, kolonisti i dobrovoljci. Od ukupnog broja poseda 68% domaćinstava je imalo posede do 5ha, od čega polovina manje od dva. Seljak u Bosni je koristio najprimitivnija oruđa za rad. Suše, nepogode i nerodne godine su još više smanjivale prinose, inače neuporedivo manje u poređenju sa razvijenijim sredinama (upola manji nego u Hrvatskoj i Sloveniji a četiri puta manji nego u Vojvodini). Uredbom od 21. jula 1919. određeno je upisivanje vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima u zemljišne knjige. Zabranjeno je potraživanje haka za 1918. od bivših kmetova. Uredbom iz maja 1921. planirano je 255.000.000 dinara na ime odštete bivšim vlasnicima i to polovina u gotovu, a ostatak u državnim obligacijama. Planirana suma za otkup kmetovske zemlje isplaćena je vlasnicima do kraja 1923. Otkupljeno je 68.000 kmetovskih selišta površine od 680.000 hektara.

Nastojeći da pomogne seljaštvu iz siromašnih i nerazvijenih krajeva koje se borilo u redovima srpske i crnogorske vojske, a na drugoj strani da srpskim stanovništvom pojača granične oblasti u Vojvodini, na Kosovu i u Makedoniji, vlada je započela kolonizaciju ratnih dobrovoljaca besplatno im dodeľjujući parcele od 3 do 5ha u znak „državnog i narodnog priznanja“.

Političko-stranačku osnovu Kraljevine činile su partije od kojih su neke nastavljale život od pre 1918, a druge bile tek stvorene, građanske i radničke, velike i male, jugoslovenske i one nacionalno-pokrajinski obeležene, klerikalne i antiklerikalne. U političkim borbama preovlađivalo je pitanje unutrašnjeg uređenja Kraljevine.

Demokratska i Radikalna stranka bile su dve najveće i najuticajnije partije u novostvorenoj državi. Demokratska stranka je formirana od više liberalnih stranaka i grupa iz cele države, u Sarajevu, februara 1919. godine. Dok su radikali činili homogenu stranku raširenu uglavnom u srpskim krajevima, dotle su demokrati bili heterogena politička grupacija u kojoj su se razlikovali bivši srpski samostalni radikali (Ljubomir Davidović) i grupe demokrata iz tzv. prečanskih krajeva (Svetozar Pribićević). Ove dve stranke bile su veliki rivali u borbi za vlast u Jugoslaviji, a naročito za glasove na izborima u Srbiji i druge vidove političkog uticaja. Suprotno demokratima, radikali su bili za sužavanje obima agrarne reforme, za likvidaciju uglavnom feudalnih poseda (latifundija), i protiv agrarnog minimuma za posede nastale kupovinom ili na drugi način. Svetozar Pribićević je bio najljući protivnik autonomija, nalazeći da one ugrožavaju jedinstvo države i njenu čvrstinu. Za demokrate su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, jedna nacionalna celina po krvi i jeziku, po svojim „osećajima“ i po zajedničkim životnim interesima. Polazeći od tako shvaćenog narodnog jedinstva, oni su se deklarirali kao snaga koja radi za „jednu jugoslovensku narodnu i državnu misao“. Demokratska stranka je isključivala sve istorijske, plemenske, verske i pokrajinske razlike u političkom i administrativnom uređenju. „Narodne energije“ mogle su doći do izraza u samoupravnim jedinicama određenim prirodnim, socijalnim i ekonomskim prilikama.

Radikalna stranka sa Pašićem na čelu nalazila se na čelu srpskog građanskog fronta, podržavana i od regenta Aleksan-

dra, iako je ovaj bio preosetljiv na autoritet i uticaj Nikole Pašića, bez obzira što je Pašić do kraja služio srpskom građanstvu i dinastiji, nespreman na bilo kakav oblik suprotstavljanja monarhu. Stranka je predstavnik mlade srpske buržoazije. Po socijalnom sastavu radikali su stranka sitnog i srednjeg građanstva, činovništva, vojske, seljaštva. Radikalna stranka je nastojala svim sredstvima da održi vlast i posle ujedinjenja, šireći je i na ostale „srpske pokrajine“, pa čak — neuspešno — i van njih (pokušaj sa Nikom Županićem u Sloveniji). Radikali su se držali starog programa iz vremena osnivanja stranke, ne pridajući nikakav značaj pisanim dokumentima i programskim stavovima, budući ogrezli u političkim kombinacijama i pragmatizmu. Stranka se vezivala za Nikolu Pašića i ostale prvake a ne za slovo programa. Težila je obezbeđenju političke prevlasti srpske buržoazije u Kraljevini. Programski se inače pozivala na principe ustavnosti, demokratizma, izbornopredstavničkog sistema, vladavine parlamentarne većine, na oblasnu i lokalnu samoupravu. Nikola Pašić je bio suvereni vođa stranke, koji je budno bdeo nad interesima srpskog građanstva u Kraljevini, ne libeći se da prekrati svaku akciju koja se nije slagala sa njegovom dominacijom, kao što pokazuje brz i radikalni obračun sa Stojanom Protićem, drugom ličnošću stranke. Stari državnik, oronulog zdravlja posle 1918, izraz konzervativne struje političkog mišljenja u srpskom građanstvu, vesto se održavao na vlasti i nakon ujedinjenja, odbijajući sve napade na radikale i njihovu vladajuću poziciju. Radikali su inkarnirali stil mišljenja i rada koji je apsolutizirao vlast u čije su ime bili spremni na svakojake kompromise, ustupke, nagodbe; Pašić je bio oličenje težnje za održavanjem vlasti. Trpeo je oko sebe kompromitovane i u korupciji ogrezle stranačke prijatelje, a da nije nikada kritikovao njihovo nedolično ponašanje. Veliko parlamentarno iskustvo omogućavalo mu je da obezbeđuje dugo i često ostajanje radikala na vlasti.

Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) nastavak je u novim uslovima Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS), koju su 1904. osnovali braća Antun i Stjepan Radić. Stranka se od početka zalagala za državnu Hrvatsku, vlast seljačkog naroda i „pučku politiku“. Svojim republikanskim i konfederativnim programom stranka je nosilac hrvatskog otpora uređenju na centralističkim osnovama. Od sitnograđanske i seljačke stranke

ona je uspela da izraste u snažan nacionalni pokret hrvatskog naroda. Izjašnjavala se za „neutralnu Hrvatsku republiku“. Njena konfederativna projekcija zasnivala se na dualnom uređenju Kraljevine putem nagodbe Srba i Hrvata sa isključivanjem ostalih nacionalnih i etničkih individualiteta. Veza Hrvatske sa Srbijom u Kraljevini zamišljena je u izdvojenoj ulozi „hrvatskog državnog parlamenta“ koji bi prethodno priznao sve poslove kao zajedničke da bi oni mogli obavezivati Hrvate. Takva njena „zajednička međunarodna jedinstvenost sa Srbijom“ uslovljavana je dakle prethodnom saglasnošću. Izborom metoda apstinencije olakšala je posao prihvatanja ustava neregularnim putem. Metodom bojkota, na drugoj strani, objektivno je podsticala otpor svih separatističkih snaga u Kraljevini, specijalno frankovaca i drugih pristalica restauracije nove podunavske države.

Kao politička organizacija slovenačkog katoličkog pokreta, Slovenska ljudska stranka je formirana krajem devetnaestog veka, mada se tek od 1905. vodila pod imenom Slovenske ljudske stranke (od 1909. Vseslovenska ljudska stranka). U inostranim izvorima i u svakodnevnoj političkoj komunikaciji svojih protivnika poznata je kao „papistička“ stranka, jer se oslanjala na hijerarhiju katoličke crkve. Programski stavovi SLS polazili su od toga da celokupna društvena aktivnost mora biti usklađena sa načelima katoličke vere i interesima katoličanstva. Imajući u vidu iskustvo hrišćanskog socijalnog pokreta na Zapadu, SLS je posvećivala vidnu pažnju seljaštvu i radništvu, suprotstavljajući se na taj način novim revolucionarnim socijalnim ideologijama i pokretima. Tom cilju služilo je programsko naglašavanje načela hrišćanstva, podruštvljavanja delatnosti, učesća radnika i službenika u upravama preduzeća, čak dotle da učestvuju i u raspodeli dohotka. Od proaustrijske stranke SLS se orijentisala na podršku monarhiji i vladajućim radikalima, koristeći ovu poziciju za ovladavanje slovenačkim političkim životom i otklanjanje opasnosti od hrvatske hegemonije; za korišćenje jugoslovenskog tržišta, eksploataciju sirovinskih izvora Jugoslavije i obezbeđivanje kulturnog i ekonomskog prosperiteta Slovenaca. Čuvajući ljubomorno autonomiju Slovenije, SLS je praktično osiguravala slovenački nacionalni integritet, a na drugoj strani doprinosila slovenačkom privrednom i kulturnom napretku.

Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) je obrazovana februara 1919, kada i Demokratska stranka. Izražavala je interese bogatijih muslimanskih slojeva, na koje je režim gledao, zavisno od njihovog nacionalnog opredeljivanja, kao na Srbe ili Hrvate. Naglašavanjem jugoslovenske komponente Muslimani su praktično nastojali da se odbrane od svojatanja Srba ili Hrvata. JMO se zalagala za široku decentralizaciju u vidu autonomije ili bar širokih administrativnih samoupravnih jedinica, pošto se upravna podela izviši prema ekonomskim i saobraćajnim merilima. Izjašnjavala se za ukidanje kmetskih odnosa, ali je istovremeno štitila veleposednike tražeći novčane nadoknade za zemlju oduzetu agrarnom reformom. U svom programu iz 1919. JMO je stala na stanovište narodnog i državnog jedinstva SHS, prihvatajući monarhiju i dinastiju Karađorđevića. Vodstvo JMO poznato je po kompromisima sa vladajućim snagama i po raznim neprincipijelnim kombinacijama. JMO je na verskoj osnovi prikupljala najveći deo Muslimana. Smatrala je „jugoslovenstvo“ kao najprikladniji put zbliženja i ujedinjenja naroda. Zahtevala je takođe zaštitu vere, islamskih običaja i savesti, te da se u ustavu izričito istakne neograničeno priznanje ravnopravnosti islama sa hrišćanstvom i drugim verama. Stranački program je tražio kao ustavnu garantiju da će „ustanova šerijata ostati obavezna u nauci vjere“. Propisi islama imali bi se poštovati i u vojsci, pa „muslimanski vojnici“ ne bi smeli biti opterećivani za ramazan teškom službom. Kao i ranije, zalagala se za „vjersko-prosvjetnu autonomiju“. U oblasti agrarne politike, osobito važnog i komplikovanog područja u Bosni i Hercegovini, zbog versko-nacionalnih suprotnosti, JMO je bila za slobodan posed, pod kojim je podrazumevala zaokruženje begluka, i zadržavanje na snazi odnosa između zemljovlasnika i kmeta do rešenja kmetovskog pitanja koje je vezivala za obeštećenje vlasnika.

Na političkom poprištu Kraljevine SHS nasuprot građanskom frontu javljaju se pod uticajem oktobarske revolucije nove revolucionarne snage, komunističke, koje će sve vreme trajanja Kraljevine ostati njeni nepomirljivi protivnici, izražavajući potpuno različita socijalna, politička, i ideološka htenja; snage između kojih nije moglo biti pomirenja. Nova, jedinstvena revolucionarna partija jugoslovenskog proletarijata stvorena je u uslovima odjeka i posledica oktobarske revolucije, završetka prvog svetskog rata, revolucionarne klime u Evropi, specifične

situacije nastale stvaranjem zajedničke države, spoljnih opasnosti koje su pretile naročito od Italije, te socijalnog vrenja na jugoslovenskom tlu.

Oktobarska revolucija, svest o besmislenosti daljeg ljudskog klanja na frontovima svetskog imperijalističkog rata (koji je otvorio krizu kapitalizma), ratni zamor i iznurenost, velike žrtve i materijalna razaranja — sve je to doprinelo da se u zemljama oba zaraćena tabora, Antante i centralnih sila, jave protivratni pokreti, koji su tražili zaključenje mira. Agonija Austro-Ugarske tekla je u znaku borbe buržoazije podjarmljenih naroda za njihovo pravo na samoopredeljenje, i u znaku socijalnih meteža. Na frontovima i u pozadini vladali su nemiri, izbijale pobune vojnika, otkazivana je poslušnost oficirima; radnici su organizovali protivratne štrajkove. U austrougarskoj floti u Boki Kotorskoj izbila je pobuna mornara februara 1918. godine, a nemiri su zahvatili i ratno brodovlje ukotvljeno u Puli i Šibeniku. Spontane akcije „zelenog kadra“ unosile su nespojstvo u pozadini, među građanstvom i veleposednicima. Povratnici iz Rusije širili su ideje oktobarske revolucije, u kojoj se preko 35.000 Jugoslovena borilo na strani boljševika. Uveren da predstoji svetska revolucija, Lenjin je krajem 1918. očekivao da se buržoazija država nastalih posle raspada Austro-Ugarske neće održati na vlasti; za njega je njihovo rađanje bilo samo „kratka, prolazna pojava“, pošto „radnička revolucija svuda kuca na vrata“. Jugoslovenski komunisti — povratnici iz Rusije računali su da je potrebna samo iskra pa da bukne revolucionarni požar koji će srušiti Kraljevstvo. Na tlu jugoslovenskih zemalja, u Labinu i Ptuju, osnovane su sovjetske republike, a u jugoistočnom Banatu proglašena je Kusička sovjetska republika. Na maloj teritoriji i „maglovitih“ ciljeva, ova seljačka, agrarna republika rodila se novembra 1918. godine, u „naivnom“ uverenju da će je srpska vojska prihvatiti. Pokret bezemljaša i siromašnih seljaka menjao je posedovnu strukturu i razvlačio imovinu, izazivajući strah buržoazije i zemljoposjednika od anarhije i boljševizma. Komunistički savez „Pelagić“, obrazovan od povratnika iz Rusije početkom marta 1919. na Stražilovu, pozivao se na boljševičko iskustvo, uzimao za uzor sovjetsku vlast i izjašnjavao se za revoluciju kao krajnji cilj. Pelagićevci su tražili rešavanje agrarnog pitanja nacionalizacijom zemlje, uz organizovanje zemljoradničkih komuna pod centralnom upravom.

Revolucionarno kretanje je zahvatilo Evropu pod uticajem oktobarske revolucije i spontani masovni nemiri u jugoslovenskim zemljama podstakli su izdvajanje revolucionarnih jezgara u socijaldemokratskim partijama, koje su na početku rata bile raspuštene ili im se u njegovom toku rad postepeno gasio. Ujedinjenje jugoslovenskih naroda uticalo je, na drugoj strani, da revolucionarna krila socijaldemokratskih organizacija daju inicijativu za stvaranje jedinstvene radničke partije revolucionarne orijentacije, nezavisno od karaktera Kraljevine i njenog oblikovanja pod vodstvom buržoazije i bez udela radničke klase. Inicijatori stvaranja jedinstvene revolucionarne partije proletarijata smatrali su da ukidanjem dojučerašnjih granica i ujedinjavanjem snaga radnička klasa u novoj državi dobija veće mogućnosti za borbu. Radi ujedinjenja revolucionarnih struja socijaldemokratskih stranaka u jedinstvenu revolucionarnu partiju bilo je potrebno da se u jugoslovenskoj socijaldemokraciji raščiste odnosi između revolucionarnih i reformističkih snaga.

Jugoslovenska socijaldemokratija je imala neocenjive zasluge za razvitak revolucionarnog radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama, ali mu je u nasleđe ostavila i slabosti evropskog socijaldemokratskog pokreta i Druge internacionale, posebno slabosti austrijske socijaldemokratije, pod čijim se uticajem uglavnom razvijala. U fazi formiranja političkih organizacija radničke klase i njihovog razvitka, socijaldemokratija je doprinela širenju socijalističkih ideja i marksističkog pogleda na svet, klasnom i političkom osvešćivanju radnika, a na drugoj strani se zalagala za političke slobode, borbu protiv socijalšovinizma i osujećenje osvajačkih namera buržoazije. Srpska socijaldemokratija se izjasnila protiv rata, dok su ostale partije Druge internacionale podržale ratnu politiku svojih nacionalnih buržoazija. Socijaldemokratija je pozdravila slom ruskog samodržavlja, ali je u socijaldemokratskim krugovima vladalo mišljenje da boljševici siluju društveni razvitak „preskakanjem“ buržoaske i demokratsko-parlamentarne faze razvitka i izvođenjem proleterske revolucije u zemlji koja nije sazrela za prevrat takve dubine. U pogledu nacionalnog pitanja socijaldemokratija jugoslovenskih zemalja nalazila se pod uticajem koncepcije austrijske socijaldemokratije o „nacionalno-kulturnoj autonomiji“, istovremeno posvećujući malo pažnje seljaštvu, u ime „proleterske čistote“, iako je ono činilo većinu

stanovništva. Ove slabosti, duboko ukorenjene u socijaldemokratiji, nisu mogle da se ne ispolje pri stvaranju jedinstvene političke partije jugoslovenskog proletarijata, kao i u njenom razvoju.

Socijaldemokratska leвица u jugoslovenskim zemljama prihvatila je ujedinjenje, odbacujući ministerijalizam i socijalpatriotizam, za razliku od desnice, koja se izjašnjava za ujedinjenje ali nije bila spremna na raskidanje saradnje s buržoazijom. Na jednoj strani su se nalazile pristalice klasnog i političkog jedinstva radništva jugoslovenskih zemalja, a na drugoj protivnici klasne borbe. Dok su revolucionarne snage požurivale stvaranje jedinstvene partije, dotle su reformisti smatrali da za ostvarenje jedinstva nije nastupio pravi trenutak.

Socijaldemokratske partije u jugoslovenskim zemljama stale su na stanovište da u jednoj državi treba da postoji i jedan radnički pokret. Rasparčanim partijskim organizacijama suprotstavljano je prikupljanje i slivanje svih pokreta u jednu celinu. Iz ideologije proleterskog internacionalizma proizilazilo je da je jedinstvena država najbolji način za uspešnu klasnu borbu proletarijata u okvirima cele Jugoslavije, put najuspešnije zaštite ekonomskih interesa radničke klase i najbolji uslov da se proletarijat pripremi za osvajanje vlasti kao svoj krajnji cilj. Komunisti su pozdravljali stvaranje Kraljevine SHS kao revolucionaran čin, suprotstavljajući se svim vidovima nacionalističkih „psihoza“, plemenskih separatizama i obnavljanja nacionalnih sukoba.

Inicijativa za ujedinjenje socijaldemokratskih stranaka jugoslovenskih zemalja u jedinstvenu partiju potekla je od socijaldemokratskih partija Srbije i Bosne i Hercegovine. Njihovom pozivu na ujedinjenje odazvale su se leva grupa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije i socijaldemokratske organizacije i grupe Dalmacije, Vojvodine, Makedonije i Crne Gore. Ova inicijativa bila je nezavisna od akcije u Rusiji da se formira Jugoslovenska komunistička grupa RKP(b) priznata nakon konstituisanja od CIK RKP(b) sredinom juna 1918, koja će na oktobarsku revoluciju gledati kao na početak svetske proleterske revolucije. Leвица u Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije pozdravila je januara 1919. nacionalno ujedinjenje i, u ime radničke klase Hrvatske i Slavonije, izrazila želju za ujedinjenjem svih socijaldemokratskih stranaka, a marta iste godine njen Akcioni odbor, oko koga se okupljao veći

deo članstva Stranke, izjasnio se za učešće na Kongresu ujedinjenja. Inicijativu za ujedinjenje nisu prihvatili Jugoslovenska socijaldemokratska stranka Slovenije, socijaldemokratska desnica u Hrvatskoj i Slavoniji i „zvonaši“ (nazvani tako po svom glasilu *Zvono*) iz Bosne. Slovenačka socijaldemokratija je nastavila da saraduje s buržoazijom, ali se radništvo u Sloveniji sve oštrije podvajalo na oportunističko i komunističko krilo. Za stvaranje revolucionarne radničke partije izjasnile su se aprila 1919. i grupe jugoslovenske socijalističke omladine u Francuskoj.

Kongres ujedinjenja održan je u Beogradu od 20. do 23. aprila 1919. godine u prisustvu 432 delegata, koji su se izjasnili za stvaranje jedinstvene partije pod imenom Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) — ili, skraćeno, SRPJ(k). Na Kongresu je došla do izražaja revolucionarna orijentacija, ali s primesama socijaldemokratskih pogleda, odražavajući postojanje komunističke i socijaldemokratske struje. Kompromis između te dve struje nije se ogledao samo u nazivu partije, nego i u tome što je ona u svoj program unela delove programa srpske socijaldemokratije, a s druge strane pristupila Trećoj internacionali. „Podloga ujedinjenja“, usvojena na kongresu kao opšti dokument, sa svim tragovima socijaldemokratskog programa, osudila je Drugu internacionalu i cepanje radničkog pokreta od socijalpatriota i ministerijalista. Druga internacionala je ocenjena kao organizacija nedorasla situaciji, kako po formi, tako i po duhu koji je u njoj zavladao pod uticajem velikih socijalističkih partija. Stupajući u Treću komunističku internacionalu, SRPJ(k) se izjasnila za nepomirljivu klasnu borbu proletarijata, s krajnjim ciljem da se uništi kapitalizam i ostvari komunističko društvo.

Opređeljivanje SRPJ(k) za revolucionarni kurs nije, međutim, dovelo do razrade konkretnog akcionog programa za postojeću, objektivno revolucionarnu situaciju. Praktični akcioni program usvojen na kongresu razrađivao je pitanje rada političkih organizacija, poresku, socijalnu i kulturnu politiku, govorio o „okončanju ratnih zala“ i osuđivao rat kao „ubistveni zločin nad čovečanstvom“, ali proletarijatu nije postavljao neposredne revolucionarne zahteve. Suštinsko pitanje, kakvo je bilo nacionalno, tumačeno je kao ustavno, dok je seljačko pitanje sasvim zapostavljano. Rezolucija o agrarnom pitanju ograničavala je partijske zahteve uglavnom na ukidanje feudal-

nih odnosa. Kongres je zatražio da se državno veće bojkotuje i odmah raspusti, ko skup „političkih špekulanata“ koji nije imenovan na slobodnim izborima, i da se raspišu izbori za ustavotvornu skupštinu. Posebna rezolucija je protestovala protiv kontrarevolucionarnog stava jugoslovenske buržoazije prema događajima u Rusiji, Mađarskoj i drugim zemljama, i apelovala na „jugoslovenske vojnike“ da „osujete zločinački pokušaj ugušenja tekovina“ ruske i mađarske revolucije. Smatrajući vlade sovjeta u Rusiji, Mađarskoj i Bavarskoj stvarnim i jedinim predstavnicima tih zemalja, Kongres je pozvao vladu Kraljevine SHS da ih odmah i bezuslovno prizna i s njima uspostavi normalne odnose.

SRPJ(k) je organizovana kao jedinstvena partija, a ne kao savez partija. Statut donet na kongresu imao je privremen karakter, jer ona nije mogla da dobije definitivnu organizacionu formu pre no što se nova država dokraja ne organizuje. Kongres je izabrao Centralno partijsko veće kao svog neposrednog predstavnika, kome su bili potčinjeni svi ostali partijski organi. Veće je, kao glavni upravni, nadzorni i izvršni organ partije, svake godine birano tajnim glasanjem na redovnom kongresu, a sastojalo se od 31 člana, koji su između sebe birali dva predsednika. Za članove Veća Kongres je izglasao Filipa Filipovića, koji je izabran i za glavnog sekretara SRPJ(k), Simu Markovića, Vladimira Čopića, Mitra Trifunovića, Živka Topalovića, Jovu Jakšića i druge.

Neposredno posle kongresa SRPJ(k) održan je u Beogradu, 23. aprila 1919, i Kongres sindikalnog ujedinjenja, na kome je stvoren jedinstveni sindikalni radnički pokret. Oktobra iste godine u Zagrebu je osnovan Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) kao samostalna komunistička organizacija, čije su stvaranje pripremili studentski komunistički klubovi u Zagrebu i Beogradu i studenti socijalisti koji su se vratili iz inostranstva, uključujući Simu Miljuša, Vladimira Čopića, Augusta Cesarea, Rudolfa Hercigonju. Na Prvom kongresu SKOJ-a, održanom u Beogradu juna 1920. godine, usvojeni su program i statut organizacije i odlučeno je da ona pristupi Komunističkoj omladinskoj internacionali (KOI).

Odlukom Kongresa ujedinjenja da SRPJ(k) pristupi Trećoj komunističkoj internacionali, koja je obrazovana u Moskvi marta 1919. u prisustvu predstavnika 30 komunističkih partija i levih grupa, partija je postala sekcija centralizovane međuna-

rodne organizacije komunističkih partija, koja je smatrana svetskim štabom revolucije. Iz karaktera Kominterne kao centralizovane organizacije komunističkog pokreta, a ne federacije partija, proizilazila su i njena ovlašćenja da postavlja rukovodstva, potvrđuje mandate, raspušta organizacije. Opšta strategija i taktika klasne borbe izgrađivale su se pod uticajem oktobarske revolucije, a određivale smernicama i direktivama Kominterne. Komunistički pokret u svetu očekivao je početak revolucije koja bi po formi bila „univerzalna, a ne nacionalna”. Uvažavajući posebne puteve revolucionarnog razvitka, nezavisno od opšteg karaktera svetskog revolucionarnog procesa, Lenjin je savetovao mađarskim komunistima da pronađu rešenja koja odgovaraju njihovim uslovima, a ne da se služe ruskim primerom. Komunistička internacionala je nakon osnivanja pomogla komunističkim partijama da se organizaciono učvrste i formulišu revolucionarne programe. Prvenstveno je doprinela odbacivanju socijaldemokratskog nasleđa u partijskoj organizaciji, ideologiji i politici, ali je posle Lenjinove smrti u njenim pogledima, analizama i procenama, naročito u vezi s odnosom klasnih snaga u međunarodnim i nacionalnim razmerama, sve više preovlađivao dogmatizam.

Ubrzo po osnivanju, SRPJ(k) je, 20. i 21. jula 1919. godine, izvela masovnu protestnu akciju jugoslovenskog proletarijata, u formi generalnog štrajka protiv intervencije imperijalističkih zemalja u Sovjetskoj Rusiji i Mađarskoj, manifestujući svoju solidarnost s mađarskom i ruskom revolucijom pod parolom „Sebi ruke od ruske i mađarske revolucije”. Ova akcija nije bila samo izvanredno organizovana i masovna, već je svedočila i o jedinstvenom nastupu komunista širom države, uznemirujući vrhove buržoaske vlasti prekoračivanjem pokrajinskih granica. Istovremeno s političkim akcijama, SRPJ(k) je u ovoj fazi buržoaske defanzive jačala svoje redove, osnivala nove organizacije, naglo uvećavala članstvo. Na opštinskim izborima marta 1920. u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji izabrano je 490 komunističkih odbornika. Osobit uspeh komunisti su postigli u Zagrebu, Slavonskom Brodu, Splitu, Vukovaru, Karlovcu, Našicama. Opštinski izbori pokazali su snagu komunista u i Crnoj Gori, naročito u Podgorici. Na opštinskim izborima u Srbiji, Makedoniji i na Kosovu avgusta 1920. komunističke liste pobedile su u 37 opština, među kojima u Beogradu, Nišu i Skoplju. Opštinski izbori u Srbiji demonstrirali su snagu

komunista čak i u nekim gradovima koje je režim smatrao svojim uporištima. Ponovljeni izbori u nekim opštinama samo su potvrdili uticaj komunista. U Beogradu je pobjeda komunističke liste s Filipom Filipovićem na čelu naterala vlast da suspenduje opštinsku upravu samo da bi se sprečilo uvođenje komunističkih odbornika u dužnost. Aprila 1920. godine generalni štrajk železničara obuhvatio je preko 50.000 radnika, daleko nadmašujući broj radnika u saobraćaju i pretvarajući se u opšti protest radničke klase protiv režima. Kao što se u ranijim akcijama protiv radnika služila vojskom i zaposedanjem rudnika, buržoaska vlast je i ovaj štrajk razbila militarizacijom železnica, a uz to i uvođenjem prekih sudova.

Pobede na opštinskim izborima i štrajkačke akcije masovnih razmera, koje su pretile da parališu celokupni saobraćaj, govore su o jačanju uticaja SRPJ(k), a na drugoj strani o snaženju revolucionarnog kursa u samoj partiji. Poraz ministrijalizma u Sloveniji našao je izraza aprila 1920. godine u odluci Kongresa Radničke socijalističke stranke za Sloveniju, koja je imala 12.000 članova, da pristupi SRPJ(k). Polovinom iste godine, kao rezultat revolucionarnog poleta i nesređenih socijalno-ekonomskih prilika u Kraljevini SHS, komunisti su predstavljali partiju koja je za sobom vodila najveći deo radnika. Uoči Drugog kongresa SRPJ(k), odnosno KPJ, partija je imala preko 65.000 članova, dok se članstvo Ujedinjenih sindikata povećalo na 208.000.

Uprkos uspesima i brojčanom narastanju Partije i Sindikata, partijski rad do Vukovarskog kongresa paralisali su različiti pristupi – u krilu formalno jedinstvene partije – strategiji i taktici klasne borbe. Rukovodstvo se sastojalo od komunista i centrumaša, što je izazivalo stalne sukobe, ometalo jedinstvene nastupe, umanjivalo borbenu snagu partije. Komunističke snage u njoj obračunale su se, uz pomoć reformista, s ministrijalistima, naročito jakim u Sloveniji, ali je na pomolu bilo i raščišćavanje odnosa između komunističke i reformističke, odnosno centrumaške struje. Nasuprot toj osnovnoj polarizaciji u SRPJ(k), SKOJ je manifestovao avangardistička shvatanja klasne borbe.

Program donet na Drugom kongresu, održanom u Vukovaru od 20. do 25. juna 1920. godine, definisao je ciljeve Partije, koja je tom prilikom izmenila ime u Komunistička partija Jugoslavije (KPJ). Po ovom programu, komunisti se zalažu za ostvarenje

sovjetske republike, do koje se dolazi „pomoću diktature proletarijata u obliku sovjetske vlasti“, kao što je pokazivalo iskustvo ruske revolucije. Buduća „Sovjetska Republika Jugoslavija“, trebalo je da stupi u bratski savez sa svim susednim narodima radi uspostavljanja sovjetske federacije balkansko-podunavskih zemalja, koja bi postala sastavni deo međunarodne federacije sovjetskih republika. Vukovarski program, koji je zamenio Podlogu ujedinjenja, predviđao je stvaranje „narodne i crvene vojske“, eksproprijaciju i socijalizaciju proizvodnje i trgovine, zaštitu rada, rekviziciju zgrada i stanova, obavezno naučno vaspitanje omladine oba pola, razdvajanje crkve i države, ukidanje državnih dugova. KPJ se obavezivala da se u ostvarivanju Programa služi svim revolucionarnim sredstvima, prema prilikama i potrebama. Kongres je protestovao što se neprekidno odlaže rešenje agrarnog pitanja i zahtevao da se neodložno raspišu izbori za ustavotvornu skupštinu. Za predsednike Centralnog partijskog veća izabrani su Pavle Pavlović i Jakov Lastrić, a za sekretare Filip Filipović i Sima Marković.

Usvajanjem revolucionarnog programa na kongresu, reformistička struja, oličena u tzv. centrumašima ili centristima, doživela je poraz. Novi statut partije, sem što joj je promenio ime, ukinuo je dotadašnja pokrajinska veća, čime je ona centralizovana, nasuprot shvatanjima hrvatskih centrista, koji su se zalagali za federalnu organizaciju KPJ. Centrumaši su istupali i protiv „21 uslova“ za ulazak u svetsku komunističku organizaciju, čije je usvajanje Komunistička internacionala zahtevala. Apsolutizovali su parlamentarne metode borbe, kojih su se pridržavali i komunisti, izazivajući reakciju avangardista u SKOJ-u; istupali su protiv neposredne revolucionarne akcije i permanentnih štrajkova, izjašnjavajući se za prethodno organizovanje radnika, razvijanje propagande i širenje prosvete. Prosvetnim akcijama, stalnim socijalnim reformama i uključivanjem u parlamentarni život, mase su imale da se pripreme za buduće okršaje. Za centrumaše, društvene snage u novoj državi nisu bile zrele za revolucionarni prevrat, niti su za revoluciju postojali uslovi. Na oktobarsku revoluciju oni su gledali kao na nerazuman čin, a boljševizmu odricali marksistički karakter. Sudbina svetske socijalističke revolucije, po centrumašima, nije zavisila od pobeđe socijalizma u Rusiji, nego od razvijenih društava zapadne Evrope, pre svega Velike Britanije, u kojoj su

objektivni ekonomski uslovi i klasno svesna proleterska većina društva bili jemstvo za uspeh revolucije.

Nosioci reformističke (centrumaške) struje u SRPJ(k) poražene na Vukovarskom kongresu bili su: Živko Topalović, Mija Radošević, Milorad Belić, Sreten i Jovo Jakšić i drugi. Dragiša Lapčević sa delom delegata napustio je Vukovarski kongres. Centrumaši iz Hrvatske, sa Mijom Radoševićem, nisu prihvatili centralizaciju partije, kao ni ostale odluke Vukovarskog kongresa. Rascep se produbio posle Drugog kongresa Komunističke internacionale jula/avgusta 1920. na kome je usvojen novi statut i „21 uslov”. Jačanje reformizma u Kraljevini bilo je uslovljeno zaustavljanjem revolucionarnog poleta u Evropi i defanzivom komunista. Shvatanja jugoslovenskih centrumaša nalazila su se pod uticajem kritike boljševizma u zapadnoevropskim zemljama. Karl Kaucki je u radu *Diktatura proletarijata* napadao socijalizam suprotstavljen demokratiji; poredak uspostavljen revolucijom označavao je kao despotski i kao diktaturu. Kritici ruske revolucije nisu ostali dužni ni drugi socijaldemokratski prvaci (Maks Adler, Oto Bauer), usredsređujući napad na vladavinu avangarde u ime klase. Boljševički monopol političke vlasti i centralističko-hijerarhijsku strukturu boljševičke partije žigosali su i anarhisti kao suprotan suštini proleterske revolucije. Boljševičko iskustvo kritikovala je sa komunističkih pozicija i Roza Luksemburg, posebno sa stanovišta negacije demokratije. Reformisti se nisu mirili ni sa načelima organizacije koja je propisivala Kominternu. U Manifestu opozicije KPJ iz septembra 1920. godine napadnut je princip „homogenosti” kao „koban”; ovom principu davano je apsurdno značenje u smislu dve vrste članova u partiji: „pravovernih” i „jeretika”; inkriminisano je „prečišćavanje” organizacija. Odlučno je pro testo vano protiv „internacionalnog ponižavanja” partije, koja prethodno nije konsultovana o odlukama koje su je se ticale; napadana je politika Treće internacionale što zatvara oči pred „raznovrsnim stupnjem razvića pojedinih zemalja”, kao da bi želela da „ruske metode i način rada što pre nametne svima ostalim partijama”. Centrumaši su ustajali protiv politike nasilnog izazivanja revolucije, „štetnog i prevremenog otimanja za vlast”. Manifest su potpisala 53 najistaknutija „centrumaša” iz Beograda, a naknadno su se saglasila i 62 njihova jednomišljenika iz Bosne. Živko Topalović i njegove pristalice osporavali su odluke Vukovar-

skog kongresa, optuživali Kominternu za rascep u radničkom pokretu, negirali marksistički karakter boljševizma, tražili saziv vanrednog kongresa. Posle objavljivanja brošure *Prilozi za naša sporna pitanja* decembra 1920. rukovodstvo KPJ je odlučilo da centrumaše isključi iz partije, čime je idejno-politička podela u jugoslovenskom radničkom pokretu bila dovršena. Dok je za komunističku struju oktobarska revolucija bila najveći događaj koji je otvarao početak nove epohe, dotle je za reformističku struju ona označavala nerazuman i nezreo čin.

Pobeda komunističke većine na Vukovarskom kongresu nad centrumaškom strujom označila je obračun sa socijaldemokratskom ideologijom, ali je rascep u Partiji odložen do oktobra 1920. godine, kada su Mijo Radošević i drugi centrumaši objavili Manifest opozicije KPJ.

Komunistička partija je na izborima za ustavotvornu skupštinu postigla izvanredan uspeh dobivši blizu 200.000 glasova, čime je postala treća najjača stranka u Kraljevini po broju mandata, a četvrta po broju glasova, posle Jugoslovenske demokratske, Narodne radikalne i Hrvatske pučke seljačke stranke. Taj uspeh je uznemirio vladajuće snage, a opio vodstvo Partije. Jugoslovenski komunisti kao da su previdali da se položaj buržoazije u Kraljevini stabilizuje i da se ona priprema za ofanzivu protiv revolucionarnog pokreta, koristeći se nastupanjem revolucionarne oseke u Evropi. Ofanzivnost buržoazije jasno je iskazana donošenjem Obznane decembra 1920. godine. Milorad Drašković, ministar unutrašnjih poslova, pripremao je ovaj akt sa znanjem Nikole Pašića, koji je prethodan obračun s komunistima postavio kao uslov za preuzimanje položaja predsednika vlade Kraljevine SHS. Obznani su prethodili štrajkovi u Sloveniji i Bosni, naročito u rudnicima, koji su naterali vladu da sprovede militarizaciju rudnika. Donošenje samog akta ona je obrazložila navodnim pripremanjima komunista da izvedu revolucionarni prevrat. No za komunističko vodstvo ofanziva buržoazije bila je prolazna pojava. Ono se i dalje služilo ustanovama i sredstvima parlamentarne demokratije, dakle legalnim metodama, u borbi s protivnikom koji je sam odbacivao te metode u obračunu s komunistima. Sima Marković je istupao protiv stvaranja ilegalnog aparata partije. Komunisti su, pri tome, delovali u zemlji s nerazvijenom radničkom klasom, a u dotadašnjim okršajima nisu stekli neko veće revolucionarno iskustvo niti imali razrađenu strategiju saradnje

s društvenim snagama van radničkog pokreta. Spontani seljački pokreti behu malaksali. Seljaštvo je bilo prepušteno građanskim partijama i uticaju konzervativnih ideologija. Bleda reakcija komunista na Obznanu upravo je bila sušta suprotnost oštini njenih mera. Ona je zabranila svaku komunističku propagandu, organizaciju i novine. Zahtevala je da se oštro postupa prema vođama i „moralnim podbadačima“. Lica u državnoj službi koja bi nastavila propagandu boljševizma imala su da se otpuste. Prema Obznani, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je samo jedan „sektor na frontu“ borbe koju su „boljševici“ vodili protiv ostalog sveta.

Tokom debate o Obznani komunisti su u Ustavotvornoj skupštini napali vladu i njenu antidemokratsku politiku prema radničkom pokretu i Komunističkoj partiji Jugoslavije kao parlamentarnom činiocu. Komunistički poslanici podvlačili su da se radi o mučkom nasrtaju na radničku klasu obustavljanjem izlaženja komunističkih listova, zatvaranjem radničkih domova, suspendovanjem radničkih organizacija. Milorad Drašković je optuživao komuniste za razaranje države i primenu nasilja, demoralizaciju vojske, primanje novca iz inostranstva, špijunažu. Za buržoaziju je pristupanje KPJ Kominterni bilo odricanje od nezavisnosti u programskom, političkom i strateškom pogledu. Drašković je bio rezolutan u odbrani svoje klase, smatrajući da se program KPJ usvojen u Vukovaru i Nacrt ustava uzajamno isključuju. Buržoaski vrh očigledno nije birao sredstva da se obračuna s komunistima čim je došlo do revolucionarne oseke u svetu, pripisujući njihovom pokretu prevratničke namere samo da bi imao izgovor da mu brahijalnom silom zaustavi polet i razbije masovnu podršku koju su radni slojevi davali Komunističkoj partiji.

Jugoslovenska socijaldemokratska stranka u Sloveniji (JSDS) i Socijaldemokratska stranka Jugoslavije u Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni i Vojvodini (SDSJ) osuđivale su Obznanu, ali su krivili komuniste za njeno donošenje. Ovim dvema socijalističkim strankama pridružila se marta 1921. Socijalistička radnička partija Jugoslavije (SRPJ), kojoj su bili prišli centru-maši iz Srbije i Bosne i nemačke socijalističke grupe iz Banata. Raznošenjem imovine organizacija KPJ posle Obznane, progonom komunista i saradnjom s organima vlasti, socijalisti su se dokraja kompromitovali pred radničkom klasom, dobijajući epitet „socijalpolicajaca“, „slugu režima“ i „razbijača“ radnič-

kog jedinstva. Obznana ipak nije mogla sprečiti da komunističke liste u Sloveniji aprila/maja 1921. dobiju trećinu odborničkih mesta.

Na beli teror je izvestan broj mlađih komunista avangardističkih shvatanja odgovorio crvenim terorom. Nezadovoljni i razočarani držanjem partije i njenog vodstva, oni su odlučili da se buržoaziji suprotstave individualnim atentatima na istaknute predstavnike građanskog društva, iako je komunističkom pokretu oduvek bio stran taj metod borbe. Teško doživljavajući to što partija trpi poraze bez prave bitke, molerski radnik Spasoje Stejić bacio je bombu na regenta 28. juna 1921, dok je 21. jula iste godine drugi mladi revolucionar, Alija Alijagić, „zahvaćen virusom individualnog terora“, s pripadnicima grupe „Crvena pravda“ izvršio u Delnicama atentat na bivšeg ministra unutrašnjih dela, tvorca Obznane, Milorada Draškovića. Ovi atentati su dobro došli režimu da definitivno razbije revolucionarni pokret. Aparat KPJ je bio rastrojen, a njena imovina razneta. Buržoazija je beli teror ozvaničila i Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, koji je smatrao za zločin svaku pisanu ili usmenu anarhističku ili komunističku propagandu usmerenu na promenu osnova političkog i društvenog sistema.

Donošenjem Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, Narodna skupština je poništila mandate narodnih poslanika komunista nezavisno od volje birača. Predlog Zakona obrazložio je Svetozar Pribičević, koji je o ovom kršenju ličnih prava, slobode udruživanja i štampe, kao osnovnih političkih prava, samo rekao da režim ima pravo da se brani, izražavajući suštinu odnosa buržoazije prema tim slobodama u trenucima kada je njena vladavina ugrožena.

Proglašena za prevratničku snagu i stavljena van zakona, KPJ — ili, bolje rečeno, njeni organizacioni ostaci, malobrojni kadar koji nije hteo da se pomiri s porazom, ostajući veran revolucionarnom kursu — povukla se u ilegalnost, u kojoj će ostati do 1941. godine.

Polet revolucionarnog pokreta u svetu i u Kraljevini SHS, pritisnutoj teškom socijalnom i privrednom situacijom, doveo je do porasta političkog nezadovoljstva, koje je znatno uticalo na snaženje novoosnovane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (SRPJ), buduće Komunističke partije Jugoslavije. Polovinom 1920. komunisti su okupljali i vodili veliki deo radnih

masa. Kombinujući razne mere, od obećanja uvođenja socijalnog zakonodavstva do primene sile, buržoaske vlade su pokušavale da neutrališu naraslo političko nezadovoljstvo: rasprave o radnom režimu prekidane su u najkritičnijim trenucima intervencijom vojske i žandarmerije, razbijanjem radničkih štrajkova i demonstracija, militarizacijom železnica, vojnim posedaњem rudnika, zatvaranjem preduzeća, otpuštanjem radnika. Vlada je protiv štrajkača u Kreki, husinskih rudara, poslala 1920. pripadnike vojske i žandarmerije, koji su pucali na rudare i pridružene seljake, a na Zaloškoj cesti u Ljubljani takođe izazvala krvoproliee.

Uz nestabilne unutrašnje prilike, na položaj Kraljevine uticao je i njen nerešeni međunarodni status, koji se ogledao kako u tome što nova država nije dobila međunarodno priznanje neposredno po svom osnivanju, iako su o Prvodecembarskom aktu savezničke i neutralne države bile obavestene, tako i u otvorenom problemu granica. Delegacija Kraljevine SHS učestvovala je jedno vreme u radu Mirovne konferencije, ali s ograničenim pravima, kao delegacija Kraljevine Srbije. Francuska i Engleska, budući u obavezama prema Italiji, koje su proizlazile iz tajnog Londonskog ugovora, priznale su Kraljevini SHS tek početkom juna 1919, sa zakašnjenjem, sledeći primer Norveške, Grčke, SAD i Švajcarske. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca dobila je i kolektivno priznanje činom potpisivanja Versajskog ugovora s Nemačkom, 28. juna 1919. godine. Početkom novembra iste godine novu državu je priznao i Vatikan, koji je prethodno, čitavu godinu dana od njenog osnivanja, bio rezervisan, u stvari naklonjen Italiji, protivеći se u suštini jugoslovenskoj državi na istočnoj obali Jadrana iz straha da katoličko stanovništvo ne bude asimilovano pravoslavnim.

Kraljevini SHS je najviše ugrožavala Italija, kao, velika država i član Veća četvorice na Mirovnoj konferenciji; njene su se trupe, uz to, nalazile na delovima jugoslovenske teritorije. Italija je podsticala unutrašnje nemire i izlagala Kraljevini međunarodnom pritisku. Francuzi su, sem italijanskih, podržavali i rumunske teritorijalne zahteve na deo Banata s Temišvarom, zasnovane na tajnom Bukureškom ugovoru iz 1916. godine; jugoslovenska delegacija u Parizu gledala je, pak, na uključivanje te oblasti u sastav Kraljevine kao na vid strategijskog osiguravanja odbrane Moravske doline.

Delegacija Kraljevine SHS — koju je predvodio Nikola Pašić, a u čijem su se sastavu u proleće 1919. nalazili dr Ante Trumbić, dr Milenko Vesnić, dr Ivan Žolger, Mateja Bošković, dr Josip Smodlaka i dr Otokar Ribarž — nije imala nimalo lak zadatak na Mirovnoj konferenciji, u svetlosti prethodnih obaveza Antante prema Italiji, italijanskog vojnog i diplomatskog pritiska, i prevlasti velikih sila. Tome treba dodati vrlo slabe veze između delegacije i vlade, što je otežavalo usaglašavanje rada i jedinstvenije nastupanje. Ona se ipak, u teškim međunarodnim okolnostima, zalagala za interese jugoslovenskih naroda, nezavisno od povremenih razmimoilaženja i polemika srpskih i hrvatsko-slovenačkih članova, naročito dr Ante Trumbića i Josipa Smodlake, na jednoj, i Nikole Pašića, na drugoj strani, koji su jedni drugima zamerali zbog nedovoljne istrajnosti u odbacivanju italijanskih zahteva, odnosno zbog nezainteresovanosti za srpsko razgraničenje s Bugarskom i Rumunijom.

Nepovoljnim Rapalskim ugovorom, zaključenim 12. novembra 1920, na koji je Kraljevina pristala pod spletom međunarodnih okolnosti koje joj nisu išle naruku, i zbog regentove težnje da nađe sporazum sa zapadnim susedom, ostavljeni su Italiji cela Istra sem Kastava, Zadar, ostrva Cres, Lošinj, Lastovo i Palagruža, dok je Rijeci priznat status nezavisne države. Mada daleko povoljniji po Italiju, Rapalski ugovor, koji je i ona potpisala pod francuskim i engleskim diplomatskim pritiskom, nije zadovoljavao njene ambicije na istočnoj obali Jadrana. Fašističkim udarom marta 1923. u Rijeci, posle pobede „autonomaša“ nad „aneksionistima“, grad je ponovo došao pod italijansku kontrolu, da bi ga Rimskim ugovorima o prijateljstvu i srdačnoj saradnji, od 27. januara 1924, Italijani konačno prisajedinili. Prinuđena da se pomiri s gubitkom jugoslovenskih krajeva u korist Italije, pod kojom se našlo preko pola miliona Hrvata i Slovenaca, Kraljevina SHS je samo prividno sredila odnose s jakim susedom, jer ovaj nije odustajao od planova o daljem širenju na njen račun.

Senžermenskim ugovorom s Austrijom, zaključenim 10. septembra 1919, Kraljevina SHS — čiji su delegati ugovor naknadno potpisali 5. decembra iste godine — nije uspeła da postigne prisajedinjenje koruških Slovenaca, jer je nametnuti plebiscit, sproveden oktobra 1920. dobio neočekivan ishod, pošto je stanovništvo sporne teritorije dalo 22.000 glasova za

ostanak u sastavu Austrije, a 15.000 za prisajedinjenje Kraljevini SHS.

Tokom razmatranja mirovnog ugovora s Mađarskom, potpisanog 4. juna 1920, delegacija Kraljevine SHS bezuspešno je pokušavala da dobije bajske trougao i deo Baranje s Mohačem. Mađarska je priznala novu državu, s proširenjima na mađarskoj strani, koja su obuhvatala Prekomurje, Međumurje, Slavoniju. Razgraničenje Kraljevine SHS s Kraljevinom Rumunijom završeno je podelom Banata. Pozivajući se na strateške momente, Pašić je u Parizu od Bugarske tražio Vidin, Belogradčik, Bosiljgrad, Trn, Caribrod, Strumicu, Petrič i Čustendil, ali je mirovnim ugovorom, potpisanim od delegata Kraljevine SHS u Neiju 27. novembra, odnosno 5. decembra 1919, granica ispravljena u njenu korist samo u oblasti Strumice, Bosiljgrada i Caribroda, za ukupno 2.566 km².

Međunarodnu orijentaciju Kraljevine SHS 1918–1921. određivalo je to što su kraljevine Srbija i Crna Gora bile faktičke saveznice Antante i što je nova država, u čiji su sastav one ušle, proizišla iz prvog svetskog rata. Kontinuitet ratne orijentacije Kraljevine Srbije nije dolazio u pitanje nijednog trenutka u politici Kraljevine SHS za vreme i posle Mirovne konferencije. Francuska i Velika Britanija su u vreme borbe Kraljevine SHS za severozapadne granice tvrdile da ih obavezuje Londonski ugovor s Italijom, ali praktično nisu ništa odlučno činile u njenu korist, idući u stvari na kompromis između Italije i Kraljevine SHS. U težnji da postigne što povoljnije razgraničenje, Kraljevina se držala nacionalnog principa, preko kojeg je, inače, prelazila u unutrašnjoj politici. To što je u Francuskoj našla zaštitnicu nije proisticalo samo iz kontinuiteta ratne politike i tradicije, nego i iz objektivnih okolnosti posleratnih međunarodnih odnosa, o kojima je Kraljevina SHS kao mala zemlja morala da vodi računa. Pobjeda oktobarske revolucije u Rusiji i pobjeda Antante nad centralnim silama u prvom svetskom ratu radikalno su uticale na pregrupisanje međunarodnih snaga. Propašću ruskog, habsburškog, nemačkog i osmanlijskog carstva prevlast u Evropi prešla je na pobjednice u prvom svetskom ratu, pre svega na Francusku i Veliku Britaniju, tvorce i garante versajskog sistema, kojima je sekundirala Italija; SAD su prestale da se interesuju za Evropu, pod uticajem moćnih izolacionističkih snaga, a centralne sile ostale bez uticaja na balkanske poslove. Rusija, odnosno SSSR

od 1922, bila je van postojećeg sistema međunarodnih odnosa, zaokupljena revolucijom i građanskim ratom, izgradnjom novog društva i unutrašnjim problemima; ona će dugo biti prinudno izolovana od evropske i svetske politike, izuzmemo li svetski komunistički pokret, nalazeći se u „kapitalističkom okruženju”. Politička karta Evrope bila je značajno izmenjena stvaranjem samostalnih nacionalnih država: Poljske, Finske, baltičkih republika Estonije, Letonije i Litvanije, Čehoslovačke, Austrije, Mađarske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Kao najjača kontinentalna vojna sila, Francuska je preuzela glavnu ulogu u evropskim međunarodnim odnosima, boreći se da sačuva versajski poredak sprečavanjem habsburške restauracije u Podunavlju, ponovnog nemačkog prodora na istok i sovjetske infiltracije na zapad. Kao jadranska zemlja, Kraljevina SHS je u Francuskoj nalazila i protivtežu italijanskim aspiracijama.

Francuska je podržavala povezivanje Kraljevine SHS, Rumunije i Čehoslovačke, obezbeđujući time svoj uticaj na Balkanu i u delu srednje Evrope. Odbrambena konvencija između Kraljevine SHS i Čehoslovačke republike zaključena je 14. avgusta 1920; ugovor o odbrambenom savezu sklopljen je između Čehoslovačke i Rumunije 23. aprila 1921, a između Kraljevine SHS i Rumunije 7. juna 1921; čehoslovačko-rumunska vojna konvencija potpisana je 2. jula, a čehoslovačko-jugoslovenska konvencija 1. avgusta 1921. Bilateralni odbrambeni ugovori između Kraljevine SHS, Čehoslovačke i Rumunije (1920–1921) bili su, kao sredstva za ostvarenje opšteg cilja, očuvanja versajskog poretka, upereni protiv Mađarske i Austrije, odnosno protiv pokušaja da se stvori nova podunavska federacija pod habsburškim tronom. Stalno prisutne težnje revizionističkih vladajućih krugova u Mađarskoj za vaspostavljanje njenog „integriteta” i ispravljanja „trijanonske nepravde”, zbog koje je ona navodno postala žrtva međunarodnog nasilja, bila razdeljena i potlačena, uznemiravale su vlade Kraljevine SHS, Čehoslovačke i Rumunije. Sve tri države, a naročito poslednja, bile su i deo „sanitarnog kordona” koji je evropska buržoazija obrazovala protiv SSSR-a, da bi se zaštitila od širenja socijalne revolucije, kao i protiv pokušaja novog nemačkog prodora u Srednju Evropu i na Balkan, već i tada očekivanog u nekoj doglednoj budućnosti.

Pošto su državne granice, kao pretpostavka za formiranje izbornih jedinica, bile određene, mada još ne i povučene, a

međunarodni odnosi se relativno stabilizovali i situacija u zemlji smirila, vlada Milenka Vesnića je izradila Nacrt zakona o izboru poslanika za Ustavotvornu skupštinu, koji je Privremeno narodno predstavništvo usvojilo 2. septembra 1920. godine, čime se i njegova misija našla pred završetkom. Nacrt zakona o izborima za Ustavotvornu skupštinu, u suštini Zakon o izborima Kraljevine Srbije od 1903, s dopunama i izmenama iz 1910, vlada je predložila Privremenom narodnom predstavništvu marta 1920. Po njemu je pravo glasa imao svaki muškarac s navršenom 21 godinom, ukoliko je bio državljanin Kraljevine i najmanje šest meseci nastanjen u opštini boravišta. Izborno pravo je prošireno ukidanjem izbornog cenzusa, ali je uskraćeno ženama. Oficiri, podoficiri i vojnici nisu mogli glasati. Pasivno biračko pravo imao je svaki pismen čovek s navršenih 25 godina. Status činovnika bio je nespojiv s dužnošću narodnog poslanika. Na svakoj kandidatskoj listi moralo se nalaziti jedno lice koje je svršilo fakultet u zemlji ili na strani, odnosno stručnu školu ravnu fakultetu. Zbog velikog broja nepismenih bilo je predviđeno glasanje kuglicom. Jedan poslanik birao se na 30.000 stanovnika. Nacrt Zakona je iz biračkog tela isključivao Nemce, Mađare, Italijane, Jevreje i Rumune. Opozicija ga je oštro napadala zbog toga što je kršio suverena prava Ustavotvorne skupštine ograničavajući joj rad na dve godine i nadređujući joj vladara.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 28. novembra 1920. godine. Ukupni broj birača iznosio je 2.480.623, a broj datih glasova 1.607.265. Navedeni podaci su pomalo paradoksalni: govore i o velikoj politizaciji u agrarnoj zemlji u novim uslovima, a na drugoj strani o visokom stepenu apstinencije (na birališta je izišlo 64,95% glasača). Birano je 419 poslanika. Demokratska stranka dobila je najviše glasova — 319.448 i 92 mandata; Narodna radikalna stranka — 284.575 i 91 mandat; Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) — 198.736 i 58, odnosno 59 mandata; Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) Stjepana Radića 230.590 i 50 mandata; Savez zemljoradnika 151.603 ili 39 mandata; Slovenačka ljudska stranka dr Antona Korošca 11.274 i 27 mandata; Socijaldemokratska stranka 46.792 i 10 mandata; Jugoslovenska muslimanska organizacija 110.895 i 24 mandata; Hrvatska težačka stranka (Narodni klub) 3.400 i 7 mandata; Hrvatska zajednica 25.867 i 4 mandata; Nacionalna turska organizacija 30.039 i 8 mandata;

Republikanska stranka 18.136 i 3 mandata, a Hrvatska stranka prava 10.880 i 2 mandata. Na izborima su učestvovala 22 stranke, što takođe govori samo za sebe o stepenu politizacije, ali i o stranačkoj rasparčanosti. S velikim strankama su se na izborima pojavile i sićušne stranke, koje nisu dobile nijedan mandat, kao Ratnička stranka, Češka stranka, Prekomurska gospodarstvena stranka, Nezavisna muslimanska stranka, Muslimanska narodna stranka, Srpska narodna organizacija.

Izborno odmeravanje političkih snaga pokazalo je da je uticaj komunista porastao u meri koja je zapanjivala vladajuće krugove, da su republikanske stranke (komunisti, HRSS i republikanci) ojačale i da se deo birača (HRSS, SLS, JMO) izjasnio prema nacionalnim i verskim opredeljenjima. Iskazivanje političke moći republikanskih i antiunitarističkih stranaka ugrozilo je vladajuće srpske snage uoči rasprave o ustavnom uobličavanju Kraljevine.

Nacrt ustava koji je donela vlada dr Milenka Vesnić pretrpeo je neznatne izmene pod vladom Nikole Pašića, na koga se regent oslonio kao na najjaču ličnost u vrhovima srpske buržoazije, istovremeno i ličnost s najvećim međunarodnim ugledom, videvši da je na izborima za Ustavotvornu skupštinu došao do izražaja snažan antimonarhistički, republikanski i komunistički pokret, nasuprot pristalicama centralizma i državnog unitarizma.

Vladajuća srpska buržoazija nije osiguravala svoju poziciju samo dugim održavanjem državnopravnog provizorijuma, odlaganjem izbora za Ustavotvornu skupštinu i rešenjima u zakonu po kome su oni sprovedeni, već i vladinim privremenim Poslovníkom za Ustavotvornu skupštinu, koji je dovodio u pitanje suverenitet njenog odlučivanja odredbom da su poslanici, ukoliko žele da vrše svoje dužnosti — dakle, čim budu izabrani — obavezni da polože zakletvu kralju, kao što je to nalagao ustavni običaj u Kraljevini SHS. Protiv Poslovnika bili su KPJ, Socijalistički klub, Republikanska stranka, Zemljoradnički klub. Prema shvatanju predstavnika Jugoslovenskog muslimanskog kluba, Poslovník nije bio u skladu s Izbornim zakonom. No težeći da ojačaju opoziciju vladinom Nacrtu ustava, zasnovanom na centralističko-unitarističkoj koncepciji državne organizacije, opoziciju naročito oslabljenu apstinencijom Hrvatske republikanske seljačke stranke (kako se Hrvatska pučka seljačka stranka nazvala krajem 1920) — zakletvu su položili i

komunisti i republikanci, uz ogradu da taj čin smatraju iznuđenim proceduralnim zahtevom, koji ih ne obavezuje u njihovom načelnom stavu prema monarhiji. Drugom odredbom Poslovnika, vlada i kruna koja je iza nje stajala prekršile su načelo dvotrećinske većine, kojom je trebalo da se izglasa ustav buduće države, načelo usvojeno Krfskom deklaracijom. Umesto da se najviši pravni akt donese kvalifikovanom većinom, i tako spreči majorizacija, Poslovník je predviđao donošenje ustava prostom većinom.

Ustavotvorna narodna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održala je prvi prethodni sastanak 12. decembra 1920. i radila do 2. jula 1921, kada je pretvorena u Zakonodavnu radnu skupštinu. Redovan rad Ustavotvorne skupštine započeo je 23. decembra 1920. Za predsednika je izabran dr Ivan Ribar. U naznačenom periodu to je telo održalo 68 redovnih sastanaka.

Krfski sporazum je pretrpeo krupnu izmenu da se ustav ima doneti prostom, a ne kvalifikovanom — dvotrećinskom većinom. Tim povodom navodi se Pašićevo uveravanje poslanika da se ne moraju plašiti majorizacije u jednom narodu, jer je reč o prirodnoj pojavi. Prilikom rasprave o Nacrtu ustava u Ustavotvornoj skupštini čule su se krajnje suprotna gledišta o načelima budućeg unutrašnjeg uređenja, čak i nezavisno od stava i od ranije započete apstinencije Hrvatske pučke seljačke stranke, odnosno Hrvatske republikanske seljačke stranke. Istovremeno su iznošeni argumenti u prilog centralističkog, federalističkog i autonomističkog rešenja. Korošec je u ustavnoj debati tražio da se u ustav unesu odredbe o pokrajinskim autonomijama. Uticajni šef Slovenske ljudske stranke istupao je i protiv ograničavanja veze između biskupa i katoličke crkve sa Svetim ocem. Ante Trumbić se, kao i u prvom svetskom ratu, izjašnjavao protiv federalizma i državno-pravnih autonomija. Obrazlagao je svoje stanovište time da srpski element kao jači ne prima takvo rešenje; polazio je od teškoća da se izvede teritorijalna podela, s obzirom na ekonomske prilike; pitao se kako izvesti razgraničenje među „plemenima“, naročito Srbima i Hrvatima. Istupajući za princip jedinstvene države smatrao je da bi u suprotnom budućnost narodna bila ograničavana, jer prosvetni, socijalni i ekonomski razvitak traži šire polje rada i „ekspanzivnost energija“. Nasuprot Jugoslovenskom klubu, koji se zalagao za autonomiju, i Narodnom klubu koji se zalagao za federali-

zam, demokrata Juraj Demetrović je u koncesijama autonomizmu, federaciji ili konfederaciji video slabljenje države. Smatrao je da bi takva rešenja vodila „provincijalnom partikularizmu“, i da bi se prihvatanjem anticentralističkih rešenja u budućnosti izgubile snage za kasniju evoluciju prema centralizmu. Radikal Ljuba Jovanović je kritikovao projekt decentralizacije s konfesionalnim oznakama Jugoslovenskog kluba. Suprotstavljao se podeli Kraljevine na šest delova kao povratku na istorijske međe radi očuvanja „nasledene starine“. U stvari je kritikovao projekt Jugoslovenskog kluba sa tri jedinice sa prevagom katolika (Slovenija, Hrvatska i Slavonija, sa Međumurjem, Crna Gora, Srbija, Vojvodina i Bosna s Dalmacijom). Tri prve jedinice zamišljane su sa prevagom katolika, a tri ostale sa prevlašću pravoslavnih, no s tim što se Bosni dodavala Dalmacija radi pojačanja broja katolika. Miroslav Spalajković je sve razlike između Srba i Hrvata svodio na razlike u mentalitetu, pre svega u političkom mentalitetu. Života Milojković je u ime komuniste upozoravao da narod nije za monarhiju. Branio je naziv Jugoslavije napadajući radikale kao „srpske frankovce“ zato što propovedaju „veliku Srbiju“ umesto Jugoslavije.

U toku rada Ustavotvorne skupštine i donošenja Vidovdan-skog ustava političke snage u zemlji oštro su se podelile, što je bilo posledica približavanja ustavnog raspleta krize u dotadašnjim odnosima između buržoazije jugoslovenskih naroda i naraslih komunističkih i republikanskih snaga, te federalističkih i autonomističkih struja, predvođenih Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom. Stranka Stjepana Radića je apstinencijom stavljala do znanja da se najviši pravni akt donosi protiv njene volje, pa je samim tim i ne obavezuje: ona je izabrala put bojkota Ustavotvorne skupštine, čime je praktično napustila poprište neposredne političke borbe, olakšavajući formalnu pobedu srpskoj buržoaziji i snagama drugih jugoslovenskih zemalja koje su ovu sledile. Pored Nikole Pašića u srpskom centralističko-unitarističkom frontu istaknutu ulogu u završnoj fazi ujedinjenja, u stabilizaciji vladavine buržoazije posle ujedinjenja, i u neposrednoj borbi za donošenje Vidovdan-skog ustava odigrao je Svetozar Pribićević, nepokolebljivo zastupajući stav o „integralnom narodnom jedinstvu“, stav pod čijim se ideološkim plastom skrivalo, između ostalog, osećanje slabosti srpske „prečanske“ buržoazije u njenom samostalnom odmeravanju s jačom hrvatskom suparnicom. S Ljubomirom

Davidovićem stub Demokratske stranke, nezavisno od razlika koje su ga od ovog delile, i koje će ga narednih godina dovesti i do razlaza s njim, Pribićević se našao u savezu s radikalima 1921. u borbi za donošenje Vidovdanskog ustava. Centralisti su kao svoj politički i ideološki *credo* iznosili državni centralizam — koji, kako su tvrdili, obezbeđuje jedan suverenitet, jedno zakonodavstvo i jednu vladu — odupirući se svim plemenskim podvajanjima i znamenjima, federalizmu i autonomiji, koji bi navodno dovodili u pitanje jedinstvo državnog organizma, narodnu celinu i koheziono tkivo novostvorene zajednice. Za radikale, kao i za demokrate, koji se ovom prilikom mogu svrstati u „državotvorne stranke“, opredeljene za centralističko uređenje, federacija je bila najveća opasnost, jer je, u njihovom viđenju, vodila cepanju jedinstva, haosu, anarhiji, međunarodnom slabljenju države. Radikali su smatrali da je u slučaju Kraljevine SHS federacija i neizvodljiva, zbog pomešanog stanovništva u pojedinim pokrajinama i oblastima, odnosno nemogućnosti razgraničavanja federalnih jedinica. Karakteristično je da se ova argumentacija održala u redovima centralističko-unitarističkih snaga sve do vojnog sloma države.

Glavni zagovornici centralističko-unitarističkih rešenja u Vidovdanskom ustavu nisu bili radikali već liberali (demokrati) iz svih jugoslovenskih zemalja.

Nosioci jugoslovenske ideje polazili su u toku prvog svet-skog rata od shvatanja o jednom narodu. Ideja narodnog jedinstva nije bila stvarna istorijska pojava, rezultat razvoja, već izraz političko-propagandnih potreba. Nacionalne posebnosti nisu priznavane, jer se navodno radilo o jedinstvenom — troimenom narodu, ali sa plemenskim razlikama koje su proisticale iz osobenog istorijskog razvoja. Tek u Kraljevini SHS ovu tezu počeli su napuštati pojedinci. Radikal profesor Dragoljub Arandelović je 1922. isticao da u Jugoslaviji ne živi jedan narod i da se narod ne stvara dekretima. No već i 1918. za srpske građanske snage bilo je više nego važno da se u nazivu države sačuva srpsko ime, kako bi se i tim putem istakao značaj Srbije u stvaranju jugoslovenske države, a na drugoj strani naznačilo njeno političko prvenstvo.

Kraj rata Srbi su dočekali kao rešavanje srpskog pitanja u jedinstvenom jugoslovenskom državnom okviru. Srpski narod je više nego bilo koji drugi bio izmešan sa gotovo svim drugim narodima u jugoslovenskom prostoru. Ujedinjenjem svi su se

Srbi našli u svojoj državi, izuzimajući one koji su prilikom razgraničenja ostali u rumunskom delu Banata i u Mađarskoj. Centralizam je u viđenju srpskog građanstva odgovarao srpskom narodu u celini, samim tim što je on živeo i u Hrvatskoj, Vojvodini, Bosni i Hercegovini, u „staroj Srbiji”. I predistorija ujedinjenja pokazuje da Pašić, kao najistaknutiji predstavnik srpskog građanstva, nije nijednog trenutka bio spreman da se ovome uskrati pravo da predstavlja celokupni srpski narod u Austro-Ugarskoj. Srpska buržoazija se mogla odreći da ne zastupa sva tri „plemena”, ali ne i da prepusti slučaju ujedinjenje svih Srba u novoj državi. Srbija je imala da oblikuje novu jugoslovensku državu, suprotstavljena preko svojih vladajućih snaga, svim onim drugim činiocima koji su istupali protiv integralnog rešavanja srpskog pitanja. Centralistička koncepcija nove države obezbeđivala je u njoj političku prevlast Srbije kao vodeće snage ujedinjenja, zemlje sa najvećim brojem ratnih žrtava, najbrojnijeg naroda u novoj državi. Centralističko-unitaristički organizovana država je u isključivoj nadležnosti imala da obuhvati zakonodavstvo, vojne i inostrane poslove, ekonomsku politiku i prosvetu. Iz ovakvog uređenja izvodio se zaključak da samo tako organizovana država obezbeđuje unutrašnju čvrstinu. Za Pašića je bilo koja varijanta federativne organizacije države bila opasno „ognjište nemira” i „nesigurnosti”. Smatrao je da bi ona bila podložna krizama i rasturanju usled potencijalnog podsticanja revizionističkih sila protiv integriteta nove države. Istovremeno, i saveznički interes je navodio da se na ivicama Srednje Evrope i na Balkanu nalazi jedna jedinstvena, „stabilna država”.

Radikalima i demokratima suprotstavila se stranka Stjepana Radića, koja će narednih godina postati jedan od najuticajnijih činilaca političkog života u Kraljevini, nezavisno od toga što je kratko učestvovala u vlasti (1925—1927; 1939—1941), uglavnom apstinirajući od učesća u radu skupštinskih tela i vlada, koje su bile pod predsedništvom Srba, ako izuzmemo Korošćevu uoči proglašenja diktature. Stjepan Radić će s proaustrijskih pozicija preći 1918. na stranu ujedinjenja i stvaranja zajedničke države triju plemena podeljenog naroda. Na čelu Hrvatske pučke seljačke stranke, on se početkom 1919. distancirao od ujedinjenja na centralističko-unitarističkoj osnovi, otvarajući hrvatsko pitanje u Kraljevini SHS; u daljem toku ustavnog razvitka i političkog života Kraljevine predstavljao je

nosioca snažnog otpora hrvatske buržoazije srpskoj prevlasti u državi. Nasuprot podeljenim političkim snagama srpske buržoazije razvijao se jedinstveni hrvatski politički front, čiji je stegonoša postala Radićeva stranka. Ona je polazila od hrvatske državne tradicije, ukorenjenih ustanova i hrvatskog narodnog individualiteta, izjašnjavajući se za republikanski oblik vladavine i samostalnost federalne Hrvatske („hrvatske republikanske države“) u sastavu Jugoslavije; ovo pozivanje na istorijsko-institucionalnu tradiciju i na narodnu posebnost sadržalo je svojevrstan zahtev jedne buržoazije za ravnopravnim učešćem u vlasti s drugom. Nastale podele podsticale su na obnavljanje dojučerašnjih sukoba, podsećale na ranija suprotna opredeljenja, različite političke navike, zloupotrebljavanje istorijskih zasluga ili nepoštovanje drugačijih metoda i shvatanja, prenelašavanje razlika u mentalitetu vođa. Nosiocce „državotvorne misli“ uzbuđivalo je obraćanje hrvatske opozicije inostranstvu, predstavljanje poslanika kao zastupnika nekog zasebnog državnog tela, umesto kao poslanika s posebnog područja iste države, bojkot narodnog predstavništva ili republikansko obeležje njenog programa. Radić je još u Narodnom vijeću predlagao da u prelaznom periodu vrhovnu vlast vrše tri regenta: srpski prestolonaslednik, hrvatski ban i predsednik Narodnog saveta Slovenije. Nacrt Hrvatske pučke seljačke stranke o državnom uređenju, objavljen u štampi, predviđao je savez država i seljačku republiku. Konfederativno organizovana država sastojala bi se od Srbije, Hrvatske i Slovenije, dok bi se ostale „pokrajine“ (Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Makedonija) izjasnile kojoj bi se članici saveza priključile. Na čelu konfederacije stajalo bi vrhovno predstavničko telo sastavljeno od srazmernog broja delegata predstavništava „narodnih država“.

Radikali su se u vlastitoj stranci sukobili s drukčijim shvatanjem državne organizacije, shvatanjem čiji je nosilac bio ugledni stranački prvak Stojan Protić, koji je, polazeći od decentralizacije države, predlagao, umesto „parcelacije“ Kraljevine na administrativne oblasti, podelu na devet istorijskih pokrajina sa zakonodavnom i izvršnom vlašću, odnosno s pokrajinskim skupštinama i vladama, pored odgovarajućih centralnih organa, i to: Srbiju, Staru Srbiju s Makedonijom, Hrvatsku i Sloveniju s Rijekom, Istrom i Međumurjem, Bosnu, Crnu Goru s Hercegovinom, Bokom Kotorskom i Primorjem,

Dalmaciju, Srem s Bačkom, Banat, te Sloveniju s primorjem. Budući izraz kompromisa između jasno razdvojenih frontova centralista i federalista, ustavni nacrt Stojana Protića nije imao nikakve izgleda da okupi izrazito oprečne snage, ne zadovoljavajući ni centraliste ni federaliste, tako da mu je podršku pružio samo najuži krug Protićevih jednomišljenika, koje je vodstvo stranke isključilo iz članstva. Protić je bojkotovao rad Ustavotvorne skupštine, nastavljajući da brani svoju koncepciju pokrajinskih jedinica s visokim stepenom samouprave, uprkos pritisku Radikalne stranke. Njegovi pogledi održavali su shvatanja malobrojnih radikala, protivnika stapanja naroda u jedinstvenu celinu uz zanemarivanje posebnosti njihovog razvitka u prošlosti; oni su bili uvereni da svako kompaktno „pleme” treba da dobije pretežan uticaj u upravi i javnom životu na svom području. Poznat je Protićev princip: „Jedinstvo u raznolikosti i raznolikost u jedinstvu, ali nigde i nipošto jedinstvo u jednolikosti.” Njegova gledišta je većina radikala shvatala kao poziv na razbijanje jedinstva države i kao ugrožavanje političke prevlasti srpske buržoazije u njoj.

Drugi ustavni projekti takođe su zastupali rešenja koja su se po stepenu decentralizacije, federativnom i republikanskom obeležju razlikovala od zvaničnog vladinog predloga. Nacrt Jugoslovenskog kluba zalagao se za federativnu zajednicu od šest pokrajina obrazovanih na konfesionalnoj osnovi (tri katoličke, a tri pravoslavne, dok bi Dalmacija bila-priključena Bosni, radi ravnoteže). Josip Smodlaka se, u svom nacrtu, izjašnjavao za monarhistički oblik vladavine i deobu zemlje na dvanaest pokrajina sa znatnim sopstvenim izvorima prihoda. Nacrt Jugoslovenskih muslimana je naglašavao značaj oblasnih samouprava. Narodni klub (Hrvatska zajednica) predložio je, preko Matka Laginje, podelu države na šest pokrajina, s tim što bi Makedonija ostala Srbiji, a Vojvodina bila zasebna. Po Laginjinom projektu „plemenska” ravnopravnost mogla se ostvariti samo putem federacije. Centralističko-unitarističke snage su ovaj projekt napadale kao „ubistvo države”. Njihova kritika je polazila od toga da se država deli na šest državica. Umesto ravnopravnosti „plemena”, isticalo se, usvojen je veštački princip brojne jednakosti državica, sve u cilju okupljanja Hrvata i deobe Srba na četiri državice, da bi se mnogobrojnije „srpsko pleme” pocepalo. Rukovodna misao Narodnog kluba videla se u namerama, koje su pripisivane i klerikalnom

Jugoslovenskom klubu, da se celokupna vlast podeli između državica i ništa od realne vlasti ne ostavi državi. Iz toga se izvodio zaključak da je ree o nameri da se posle duhovnog razjedinjenja postigne političko razjedinjenje. Prema inostranstvu, pak, državni ugovor je mogao obavezivati samo one državice koje su na njega pristale. Trumbićev projekt je polazio od unitarističkog rešenja kombinovanog s decentralizacijom. Zemljoradnici su istakli zahtev za obrazovanjem seljačke skupštine, koju bi posredno birale zadružne organizacije. Unitarizam korigovan samoupravom tražili su i socijalisti, ali odbacujući monarhistički oblik vladavine, kao i republikanci. Vodstvo Slovenske ljudske stranke je i pre izbora za ustavotvornu skupštinu u svom Nacrtu ustava iznelo mišljenje u prilogu autonomnih pokrajina koje bi se obrazovale prema privrednom i kulturnom merilu. Predstavnici ove stranke su i u Ustavotvornoj skupštini stajali na stanovištu autonomije. Slovenački kulturni radnici objavili su februara 1921. autonomističku izjavu koja je značajno uticala na nastajanje autonomističkog pokreta u Sloveniji, inače ukorenjenog u istorijskoj tradiciji i nacionalnoj misli Slovenaca. Politika slovenačkih klerikalaca nije ni posle donošenja Vidovdanskog ustava prestala da razvija autonomistički program. Predstavnici Demokratske stranke (tzv. liberali) podvrgavali su žestokoj kritici autonomistički program klerikalaca, braneći formulu centralizma, ali su oni činili manjinsku struju slovenačkog nacionalnog života i politike.

Radikali su u borbi za ustav nastupali zajedno s demokratima, nalazeći se na istoj političkoj i ideološkoj platformi: za monarhistički oblik vladavine, za centralističko uređenje i unitarno organizovanu državu. Njihov program isključivao je plemenske, verske i pokrajinske razlike, pa samim tim i podelu na istorijske pokrajine, uvažavajući jedinstvenu teritoriju i uvodeći druga merila deobe: ekonomska, saobraćajna ili ona zasnovana na administrativnoj racionalnosti.

Demokrati, koji su osnivanjem svoje stranke februara 1919. podelili srpski politički front da bi postali glavni konkurenti radikalima u borbi za vlast, imali su dosledniju centralističko-unitarističku koncepciju u poređenju s ovima. Nasuprot opredeljenja radikala za „kompromisni nacionalni unitarizam“ („troimeni narod“), shvatanja demokrata o centralističkoj i je-

dinstvenoj državi, bez plemenskih i pokrajinskih razlika, polazila su od postojanja jednog jedinstvenog naroda u njoj.

Rasprave između radikala i demokrata, na jednoj strani, i „federalista“, na drugoj, poprimile su nacionalni (srpsko-hrvatski) karakter, izražavajući u suštini različite nacionalne prilaze unutrašnjem uređenju države. Shvatanje o jugoslovenskom nacionalnom jedinstvu podrazumevalo je stvaranje jedne kompaktne unitarne države „zadahnete jednom jedinom državnom voljom“ (Lazar Marković), ali i uvažavanje istorijskih i drugih osobnosti koje je trebalo ustavnopravno izraziti (Stojan Protić). Protićeva ustavna decentralizacija se mogla ostvariti „prema ekonomskim, kulturnim, saobraćajnim, a ponekad i istorijskim kriterijumima, čime bi se . . . postigla ravnopravnost i u svakom drugom pogledu“. Federalistička koncepcija je negirala jugoslovensko nacionalno jedinstvo, zahtevajući da se u državnom uređenju očuvaju istorijske i plemenske (nacionalne) posebnosti i istorijske i nacionalne pokrajine zadrže kao osnova unutrašnjeg uređenja zemlje. Iz toga ne proizilazi da i među pristalicama ove koncepcije nije bilo razlika u tumačenju ideje federalizma. Federativno uređenje je ponekad „podrazumevalo podelu suverini teta i izrazito državnoopravne kompetencije federalnih jedinica, a ponekad su one bile lišene tih osobnosti i shvatane kao deo administrativne organizacije“. Mada je Protićeva koncepcija imala pristalica kod dela radikala u Vojvodini, ipak nije bilo interesovanja za položaj pokrajine u novom unutrašnjem uređenju Kraljevine SHS. Preovlađivalo je shvatanje da je priključenjem Vojvodine Srbiji 1918. njeno pitanje u političkom pogledu konačno rešeno. Posle ujedinjenja u Vojvodini nije bilo političke partije koja bi zastupala neke posebne, to jest „sveukupne vojvođanske interese“. Nacionalna politika je išla na „sloveniziranje Vojvodine“ uspostavljanjem političkim metodom prevlasti slovenskog življa u Vojvodini. Radikali i demokrati su smatrali da se Vojvodina „bez pogodbe i posebnih ustupaka“ priključila Srbiji. *Zastava* je pisala da se Vojvodina odrekla „sebičnih interesa autonomnoga separatizma i podvrgla centralističkoj upravi i to isključivo zato da srpstvo podigne i učvrsti...“ Deo vojvođanskih radikala s vremenom će evoluirati, kritički prilazeći Vidovdanskom ustavu donetom u „vanrednom i uzburkanom vremenu“, kada se moralo zadovoljiti „postignutim slobodama i oblasno upravnim uređenjem“.

Politika srpskog građanstva nije ipak predstavljala potpuno homogen, neprobojan blok u kome se ne bi uočavale razlike i nazirale struje suprotnih pogleda. U redovima srpskog građanstva postojala su takođe razmimoilaženja, političke podele i sukobljeni stranački interesi. Buržoazija Srbije razlikovala se od svoje „prečanske“ posestrime, a primetan je i nesklad interesa između „srpskih“ krugova u Crnoj Gori i Makedoniji od onih u „matici“. Ljuba Davidović će se zalagati za sporazum sa Hrvatima za razliku od drugog prvaka Demokratske stranke, okorelog integraliste Svetozara Pribićevića. Stojan Protić i njegova radikalna grupa istupili su sa projektom decentralizacije. Republikanci, Ljuba Stojanović, Jaša Prodanović i drugi izjašnjavali su se za republiku i federaciju. Ljuba Stojanović je cenio kao pogrešno poistovećivanje narodnog i državnog jedinstva. Odbacivao je tezu da je homogena nacionalna zajednica nespojiva sa federalističkim ili autonomističkim uređenjem države, odnosno višenacionalne države sa centralizmom.

Istupajući zajednički u Ustavotvornoj skupštini, demokrati i radikali uspeali su da, obezbeđenjem podrške dela Saveza zemljoradnika i jedne nesrpske stranke, Jugoslovenske muslimanske organizacije, prošire stranački blok raspoložen da prihvati vladin Nacrt ustava. Predstavnicima te nesrpske organizacije obećana je materijalna nadoknada i ustupci u pogledu školske i verske autonomije, sudstva i funkcija u aparatu vlasti. U pridobijanju podrške za donošenje ustava upotrebljavana su svakojaka sredstva, od pritisaka do podmićivanja i kupovanja glasova pojedinaca i grupa, kao što pokazuje slučaj Džemijeta („Jedinstvo“) ili Muslimanskog poslaničkog kluba iz „Južne Srbije“, čiji su članovi, korumpirani uoči izglasavanja ustava, dali glas za prvu konstituciju nove države. Sporazum između delegata Radikalnog i Demokratskog kluba, s jedne strane, i delegata Džemijeta, zapravo kluba ove stranke u Ustavotvornoj skupštini, s druge — zaključen 27. juna 1921. u prisustvu predstavnika Muslimanskog kluba iz Bosne — predviđao je da se za podršku ustavu uzvрати „pravednom naknadom“ vlasnicima veleposeda u „Južnoj Srbiji“ za oduzetu zemlju. U izglasavanju Vidovdanskog ustava narednog dana učestvovalo je 258 narodnih poslanika: 223 poslanika glasalo je za, a 35 protiv, dok je 158 apstiniralo. Za Ustav je glasalo 89 poslanika Demokratske stranke, 87 Radikalne stranke, 3

Saveza zemljoradnika, 23 Jugoslovenske muslimanske organizacije, 11 Džemijeta, 10 Kmetijske stranke, i Spasoje Piletić.

Snage kompromisnog nacionalnog unitarizma, odnosno blaže varijante nacionalnog unitarizma izražene u državnom nazivu, odnele su, budući nadmoćnije i ne birajući sredstva, privremenu pobjedu nad predstavnicima višenacionalne koncepcije i federativne organizacije države. Država je definisana kao ustavna, parlamentarna i nasledna monarhija, uprkos značajnoj republikanskoj opoziciji, koju su sačinjavali komunisti, HRSS i Republikanska stranka; ta opozicija je, kada je reč o komunistima, silom državne moći odstranjena iz političkog života ili, u slučaju HRSS, apstinencijom samu sebe onemogućila da se u raspravi o ustavu suprotstavi centralističkom i monarhističkom frontu.

Nije teško već u imenu države prepoznati ideju kompromisnog nacionalnog unitarizma. U Čl. 3. govori se o srpsko-hrvatsko-slovenačkom kao službenom jeziku Kraljevine, što je još onda zapaženo kao veštačka formulacija, s obzirom da se radilo o dva jezika — srpskohrvatskom i slovenačkom. Od spoljnih srpsko-hrvatsko-slovenačkih nacionalnih simbola kombinacijom su sačuvani elementi grba, zastave i himne. Tako se državna himna sastojala iz tri strofe koje su označavale tradiciju tri naroda: *Bože pravde, Lijepa naša domovino i Naprej zastava slave*. Ustavom je praktično potvrđena ravnopravnost dva jezika, ravnopravnost usvojenih i priznatih vera i ravnopravnost oba pisma.

Parlamentarna forma vladavine je nedosledno regulisana, jer su ustavna rešenja, nezavisno od prakse, davala vladaru prednost nad Narodnom skupštinom. Zakonodavnu vlast vršili su, po Ustavu, zajednički kralj i Narodna skupština. Kralj je sazivao Narodnu skupštinu na redovno ili vanredno zasedanje, s pravom i da je raspusti. On je potvrđivao i proglašavao zakone. Ustavne odredbe pokazuju da je kralj bio glavni činilac Vidovdanskog ustava, iako je ovaj počivao na načelu trodeobe vlasti. Kralj je bio vrhovni zapovednik vojne sile i zastupao državu u odnosima s inostranstvom. Predstavljao je neprikosnoveno lice, nikome nije odgovarao niti je mogao biti tužen. Oglašavao je rat i zaključivao mir. Sudske presude i rešenja izricali su se i izvršavali u njegovo ime. Imenovao je predsednika i članove Ministarskog saveta, koji su bili odgovorni njemu i Narodnoj skupštini.

Država je bila podeljena na oblasti (od najviše 800.000 stanovnika), okruge, srezove i opštine, prema prirodnim, socijalnim i ekonomskim merilima. Uredba o administrativnoj podeli zemlje, od 26. aprila 1922. godine, imenovala je 33 oblasti: ljubljansku, mariborsku, primorsko-krajišku, zagrebačku, osječku, sremsku, bačku, beogradsku, podunavsku, podrinjsku, valjevsku, šumadijsku, moravsku, požarevačku, timočku, nišku, vranjsku, kosovsku, skopsku, bregalničku, bitoljsku, rašku, užičku, kruševačku, zetsku, splitsku, dubrovačku, tuzlansku, sarajevsku, mostarsku, travničku, vrbasku i bihačku. Ovom administrativnom parcelacijom vladajuće snage išle su na razbijanje istorijskih pokrajina, koje su se ipak održale sve do stvaranja banovina 1929. godine. Uredba je ostavila na snazi podelu na okruge (županije) i srezove (kotare). Na čelu oblasti nalazio se veliki župan, koga je postavljao kralj i koji je bio odgovoran za rad državne uprave u oblasti. Paralelno s organima državne uprave predviđeni su i organi samouprave, ali ograničenih nadležnosti. Državna uprava je vršila nadzor nad njihovim radom preko oblasnog velikog župana i posebnih stručnih organa.

Građani su po Vidovdanskom ustavu uživali politička prava: biračko pravo, pravo na udruživanje, zbor i dogovaranje, slobodu štampe. Aktivno i pasivno biračko pravo ograničeno je starosnim cenzusom. Vrednost ovih odredaba o političkim pravima demonstrirana je u praksi donošenjem Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, 2. avgusta 1921, uperenog uglavnom protiv KPJ. Oficiri, podoficiri i vojnici isključeni su iz biračkog tela shodno poznatoj konzervativnoj koncepciji da vojska kao „neutralna snaga“ mora da ostane van političkog života. Za žene je Ustav predviđao donošenje zakona koji bi resio pitanje njihovog biračkog prava, ali on nije donet u toku čitavog života Kraljevine.

Vidovdanski ustav je ozakonio privatno vlasništvo i načela ekonomskog liberalizma. Sledeći primer vajmarskog, Vidovdanski ustav je sadržao niz socijalno-ekonomskih odredaba koje su navodno izražavale brigu ustavotvoraca za socijalnu pravdu i ravnopravnost svih društvenih slojeva u privrednom životu, radnim odnosima i poslovanju. Od 124 odredbe Vidovdanskog ustava 23 su bile socijalno-ekonomskog karaktera. One su imale opštu filozofsku osnovu u buržoaskoj doktrini i političko-pravnoj misli o privatnoj svojini kao „socijalnoj

funkciji", predstavljajući ustavnopravno sredstvo za smirivanje revolucionarnog vrenja posle prvog svetskog rata, za razblažavanje odjeka oktobarske revolucije i Lenjinovog ustava iz 1918. godine, kao i za otklanjanje socijalnih sukoba između rada i kapitala. Buržoaska država je takvim odredbama skrivala klasne protivurečnosti i socijalne nejednakosti, izjašnjavajući se za pravo svih građana na podjednake mogućnosti u poslovima kojima se bave. Pravna srž tih buržoaskih težnji nalazila se u članovima Ustava koji su predviđali da radna snaga bude pod zaštitom države i da ova dobije veću ulogu u socijalno-ekonomskoj oblasti, u duhu „pravde" i razrešavanja društvenih suprotnosti. Država se ustavno obavezala da poboljša opšte higijenske uslove, čuva narodno zdravlje, štiti položaj majki i dece, pomaže zadugarstvo, brine o invalidima, ratnoj siročadi i siromašnima; zabranjivala je lihvarstvo, proklamovala besplatnu lekarsku pomoć i davanje lekova bez naknade. Prema Vidovdanskom ustavu, feudalni odnosi su pravno ukinuti danom oslobođenja od tuđinske vlasti. Buržoazija je zajamčila privatnu svojinu kao osnov društvenog poretka, ali je, na drugoj strani, isticala da ova ne sme da šteti opštim interesima.

Ustavna rešenja i stvarnost Kraljevine nalazili su se u raskoraku jer su na objektivnom tlu nerazvijenih kapitalističkih odnosa, buržoaske pohlepe i opšteg siromaštva preovladivali sasvim drugi pristupi razrešavanju socijalno-ekonomskih protivurečnosti, koji su zaoštravali klasne i nacionalne sukobe, nastale kao rezultat borbe nacionalnih buržoazija za jednak udeo u vlasti. Odredbe o socijalno-ekonomskim pravima građana nisu obezvređivane samo suštinom društveno-ekonomskih odnosa i opšte privredne situacije u Kraljevini, već i time što su ustavotvorci razradu utvrđenih načela i rešenja jednostavno prepuštali kasnijim posebnim zakonima, koji ili nisu nikada doneti ili su pak odstupali od Ustava.